

MAHİRƏ ABDULLA

ƏBƏDİYYƏT

AN

MİR CƏLAL YARADICILIĞINDA

milli şüur və həmrəylik problemi

humanizm fəlsəfəsi

erməni məsələsi

MAHİRƏ ABDULLA

ƏBƏDİYYƏT
AN
(Məqalələr)

“Adilöglü” nəşriyyatı
Bakı 2008

Az
A 14

Redaktor: Abbas Abbasov,
Bakı Dövlət Universitetinin
İngilis dili kafedrasının müdiri, dosent

A 14 Mahirə Abdulla. **ƏBƏDİYYƏT. AN**
BAKİ, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2008, 60 səh.

Kitabın içindəki rəsmlər
Mahirə Abdullanındır.

Bu kitabda şair, fəlsəfə elmlər namizədi Mahirə Abdullanın görkəmli Azərbaycan yazıçısı, alim, pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığından yazdığı məqalələr toplanmışdır.

A $\frac{4722110018}{121-2008}$ qrifli nəşr

ISBN 978-9952-25-110-4

© Mahirə Abdulla, 2008

İKİ GÖZÜNDƏN ÖZÜNDƏN ÖNCƏ BİR TANRI VAR – VƏTƏN!

(Ön söz əvəzi)

ƏBƏDİYYƏT– əvvəli, sonu olmayan
əngin səma
sərhədsiz, sahilsiz ümman
ölçüsüz – biçisiz
sonsuz azadlıq deyildir.

Hamiya öz yerini, həddini bildirən qəddar nizam-intizam.
Həddindən, sərhəddindən çıxmağa qoymayan müstəbid.

Ömür – An. Əllərimizdən, ayaqlarımızdan carmıxa
çəkildiyimiz dar ağacı. Qopub ayrılı bilməyirsən.

Heç kəs başqasının ömrünü yaşamır.

ÖMÜR – keçidsiz məkan, qapalı zindan.

Onda ƏBƏDİYYƏT YADDAŞI. Budur Yaradanın
etibarlı ətəyindən bizi qoparıb dünyaya gətirən, həyat eşqi
verib yaşadan, ömrümüzü-günümüzü mənalandıran.

Ömür – qılgılcım, parlayır. Bu, beynin bəsirət kanalının
açılması. Adam var – cavabsız suallar kimi. Dünyaya kor
gəlib, kor gedir.

Yağsız çiraq tüstülənib yanmır.

Əbədiyyətin yaddaşını bəşəriyyətlə bölüşüb qılgılcımdan
ışığa dönənlər böyük şəxsiyyətlər, dahilərdir. Təkcə öz ömür
paylarını yaşamır,

xalqa, millətə, torpağa qovuşub nurlarını yaradılanla bölüşür, həm də nur yükü götürürlər.

Əbədi yaddaş ona qayıdan YENİ ENERJİLƏRİ QƏBUL EDƏRƏK bölüşür, təzələyir.

An – Əbədiyyətin içində

Əbədiyyət Anda yaşayır.

Öz yaradıcılıq qismətini, xalqın milli tarixini, yaddaşını şərəflə yaşadanlar Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu, vətəndaş yazıçı, istedadlı alim–pedaqoq Mir Cəlal Paşayev kimi ölümsüz olurlar. Mir Cəlal bəşəri qismət barədə mənim də onda “bir barmaq payım olaydı” – deyirdi. Elə yaşadı, ədəbiyyatımıza, elmimizə yaşam ölçülərinə sığmayan qiymətli əsərlər verdi.

Uca dağlar uzaqlaşanda daha əzəmətli görünürlər.

Deyirlər, insan hər dəfə anılarda həyata yenidən doğulur.

Qədirbilən xalqımız Mir Cəlalın anadan olmasının 100 illiyini dünya səviyyəsində qeyd etdi. Adətən yubilyarlar yubiley ilində daha çox xatırlanır, tədbirlər keçirilir, haqqında məqalələr, əsərlər yazılır, lakin yubileysiz belə hamının xeyirxah, təvazökar, namuslu insan kimi tanıdığı Mir Cəlal həmişə hörmət və məhəbbətlə anılan, zaman fəvqündə duran yazıçıdır. Oduna – istisinə yığışdığımız sönməz ocaqdır.

2008-ci il sona çatır, yubiley coşğunluğu bir az səngiyir, lakin mən 2007-ci ildən yazmağa başladığım üç məqaləni toparlaya bilmirəm.

Özümü qınayıram, yeniyetmə yaşlarımdan mətbuatda çalışan, ixtisasca jurnalist olan, Mir Cəlal şəxsiyyətini, yaradıcılığını öz ata yurdu, eli-obası kimi sevən bir insan nədən bu yazıların əlində əsir qalıb? Bu, jurnalist səriştəsizliyi, yoxsa şair hövsələsizliyi? Bəlkə məsuliyyət və qorxu hissidir?

Bəli, qorxuram! Qorxuram ki Mir Cəlal haqqında illərlə ürəyimdə yığılıb düyünlənən, yer kürəsinin layları kimi kirəcləşən, əngin mavi səmanın yeddi qatı kimi ilmələnən ürək sözlərimi, hissələrimi – duyğularımı darayıb, ələyib, əlçim-əlçim ağappaq kağızlara köçürəndə soyuya, dolaşığı düşə, tərəvətini itirə.

Gənlik illərimdə Sumqayıtda yaşayıb işləmişəm, yazıçılarla, şairlərlə keçirilən görüşlərin, tədbirlərin, demək olar ki, əksərinin iştirakçısı, təşkilatçılarından biri olmuşam. 1978-ci ildə mərkəzi şəhər kitabxanasında Mir Cəllalla keçirilən görüşdə mən də çıxış etmişəm, yadımdadır o zaman əsərlərinin sanki bizim yerlərdən yazıldığını demişdim. İndi də deyirəm, Mir Cəlalin əsərləri Qarabağdan, Naxçıvandan, Zəngəzurdan, Bakıdan, Göyçədən, Gəncədən... yazılıb.

Dünyaya göz açdığı Ərdəbildən, doğulduğu Qubadlıdan, adı çəkiləndə dodaqlarımız pörşələnən, yaralı ürəyimiz Təbrizdən – bütöv Azərbaycandan yazılıb.

Vətən niskilinin sarı simini zilə çəkib, hər birimizin, hamımızın dərdindən, əbədiyyət yüklü, ülvi arzularımızdan yazılıb.

Mir Cəlal bir kəndin, bir bölgənin yazıçısı deyil, Azərbaycan xalqının, bütün türk dünyasının, güneyli-qüzeyli torpaqlarımızın təssübünü çəkən övladıdır. Yatmayan vicdanımız, susmayan haqq dilimizdir. Həkəri çayı Araza qovuşur. Xan Araz Azərbaycanın bel sütunu kimi o tay-bu tay, iki qolumuzu saxlayır. Onsuz da Allah yaratdığını gec-tez öz yerində məskun edir, nəhəng çayları məcrasına qaytarır. Torpaqlarımıza qayıdacağıq!!! O zaman da ürəklərimizdə o taydan bu taya məhəbbət, hürriyyət eşqi gətirən əbədi, işıqlı Mir Cəlal xatirəsi də olacaq.

Erməni əsarətində olan ata-baba yurdlarımın həsrəti ömrümü elə dolaşdırıb, yaşadığca kələfdən çıxma bilmirəm. Məqalələri altı variantda işlədim, yazdıqlarımı cilalayıb ən tutarlı cümlələri seçdim, yarımçıq qısaltım, son məqalə mürəkkəbi qurumamış yazıya döndü. İlk nüsxə ilə son nüsxəni tutuşduranda aralarında elə fərq yarandı, sanki müxtəlif adamlar eyni mövzuda altı məqalə yazmışdılar.

Mən yazı-pozu işində çox hövsələsizəm. Balaca şerdən tutmuş romana kimi bədahətən, yəni birnəfəsə yazıram, yalnız mətbəə düzəlişlərinə ehtiyac qalır, lakin üç məqaləni toparlayıb hətta mətbuatda çap etdirə bilmirdim, disk pozulur, göndərdiyim məqalələr elektron poçtlarına gedib çatmırdı. Anlaşılmazlıq torunda çırpınırdım. Axırda qızlarım dilə gəldi ki, ana, o yazılarda nə var, qurtara bilmirsən? Nə qədər işləmək olar? Sən nə böyük hövsələ sahibsən?

Bu sual dolaşıqlığa cavab oldu. Anladım ki, Mir Cəlal şəxsiyyətinin zəhmi, işıqlı, yaradıcı enerjisidir qələmimi əsir edib, cazibəsindən buraxmayan.

DEMƏ YERİN PEYKLƏRİ KİMİ MƏNİARZULARIMIN BAŞINA DOLANDIRIRMIŞ.

Məqalə yalnız bəhanə idi. Mir Cəlal yaradıcılığından qəlbimizə, millətin dərdinə sonu görünməyən sonluqlar uzanır, ictimailəşərək milli-mənəvi dəyərlərimizə çevrilir.

Onun axarına düşüb qaratoyuq ləpirləri, əlik izləri ilə sinəmə möhürlənmiş kəklikotu, qantəpər qoxulu ata yurduma, nəslimə, kökümə-köməcimə qayıtmışdım. Zəngəzurun sal qayaya dönmüş sıldırım cığırlarından, kipriklərini qaldırıb xəcalətli üzümə baxmayan qarlı–dumanlı yaylaqlarından, sisi-çəni gözlərimin yaşı kimi yanaqlarımda buzlayan incik Ziyarət dağından ayrılı, qopa bilmirdim.

An – Qəflət. Qu nəğməsi. Pərqu lələklər havada uçuşur – başımızın altında yastıq olmayacaq.

Dürüst, yığcam – Məntiq. Yaradıcılıq – dar ağacının ilgəkləri. Çırpındıqca daralır.

Nöqtə. Andan Əbədiyyətə yeganə keçid. Bu dünyada nə var yaşamağa. Ölməzlik – öləndən sonra zamanın imtahanı, xalqın qiyməti.

Budur, ilyarıma yazılan üç məqalənin tarixçəsi!

Mahirə Abdulla

**MİR CƏLALIN
“YOLUMUZ HAYANADIR” ROMANINDA
MİLLİ ŞÜUR VƏ HƏMRƏYLİK PROBLEMI**

Son zamanlar klassikləri mühakimə etmək dəbə düşüb, bu, tədqiqat və təhqiqat deyil, “dahilərin divanı”dır.

Zaman qaynaqlarından süzülüb gələn, canımıza, qanımıza hopan, yatmış, azmış ruhumuzu oyadan, can evimizdən qoparılib pərvazlanan, tükənməyən, coşub çağlayan çeşmələr bizə haradan çatır – canlı insanlardan, müdrik nənə-babalarımızın bulaq yaddaşından, heç zaman dəyişməyən, paslanmayan, kəsərini itirməyən, siyasi ölçü və qəliblərə sığmayan şifahi xalq ədəbiyyatımızdan, qiymətli erməğanlar, misilsiz xəzinələr kimi əsrlərdən əsrlərə keçən, qorunub saxlanan tarixi mənbələrdən, salnamələrdən, bu dirəklər üstündə qalxıb təşəkkül tapan, xalq ənənələrini kəsb etməklə ölməzlik qazanan klassik ədəbiyyatımızdan. Bütün qatları, qolları, cərəyanları ilə yazılı salnamə olan ədəbiyyat məhz tarixi ardıcılıqla yazılmalı, əxz olunmalıdır.

Əsl ədəbiyyat aləm haqqında anlayışlardan, biliklərdən daha geniş planda VARI TƏZƏDƏN, YENƏ DƏ TƏZƏDƏN VAR ETMƏK CƏHDİDİR.

Bu, kimdə necə alınırsa, özü həmin səviyyənin göstəricisidir.

Bədii yaradıcılıq hazır həyatı hər dəfə öz rəngləri və öz təsəvvürlərin ilə canlandırmaqdan başqa bir şey deyildir.

Bu baxımdan görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Mir Cəlal Azərbaycan xalqının tarixi ensiklopediyasını, ədəbi irsini tədqiq və tədris edən, yazan, yaşadan dahi şəxsiyyətlərimiz sırasındadır. Onun bütün əsərləri yalnız bədii qəhrəmanların deyil, cəmiyyətin, siniflərin, təbəqələrin, amalların, məsləklərin, ideyaların toqquşub çarpışdığı döyüş meydanıdır. Bu əsərlərdə böyük sənətkar qələmiylə canlı həyat səhnələri yaradılmış, hərə öz həqiqəti, marağı, mövqeyi ilə çıxış etmişdir.

Mir Cəlalin yaradıcılığı daim öyrənib üz tutduğumuz böyük məktəbdir, zəngin ədəbi irsi həmişə müasir və aktualdır, yüz illər

bundan sonra da öz əhəmiyyətini, tərəvətini itirməyəcək, hər dövrdə yeni çalarlar, mənalər kəsb edəcəkdir.

Bəyaz buludlara, uca göylərə nə qədər can atsalar da, bütün ağaclar kökləriylə torpaqdan yapışıb dururlar.

Zirvələri buludlarla toqquşan, döyüşə çıxan başı qarlı uca dağların kökləri də yerin bətnindədir.

Bu köklər nə qədər dərinədir, sənət zirvəsi o qədər uca, dayanıqlı, etibarlı olur.

Mir Cəlal kimi klassiklərimizin ədəbi irsləri məhz həmin dayaqlardır, ona söykənib, arxalanıb ayağa durur, özümüz də ucalırıq. Gizli deyildir, son zamanlar yazı-pozusuyla “kəsbkarlıq” edən, ciddi əsərləri olmadığı üçün bu boşluqları mənasız cızm-aqaralarla dolduran, dünya ədəbiyyatından təqlidləri ilə uğursuz eksperimentlər aparan “yazarlar” çoxalıb. Qələmi ədəbiyyatın məhək daşına dəyən böyük istedad sahiblərinin yaradıcılığı cilalanıb parlayır, əksinə, dolaşmaq süjetlərlə orijinal görünmə cəhdi, milli dəyərlərimizi tapdalamaqla cəsarətini sübut etmək istəyi əvvəlxə korşalıb boşca çıxır.

Belə əsərləri oxuyub fikirləşirsən nə qaldı yadında? Görürsən sabun köpüyü kimi yoxa çıxdı, heç nə ürəyini tərpətmədi, düşündürmədi, öyrətmədi. Yalnız itirdiyin vaxta heyflənirsən.

Realist yazıçı həmişə bir meyarı əsas götürmüşdür, zaman və məkan bəndləri ilə qaynaqlanmış zəncirin bircə halqasının qırılıb düşməsi, atılması sonda şüurları dumanlandıran, zənnləri azdıran, yolları çaşdıran yanlış təhriflərə aparıb çıxaracaqdır.

Əslində, ayrı-ayrı insanların yaratdıqları böyük ədəbiyyat həm də ictimai mahiyyət daşıyır. Bəşər övladı Allahın onlara bəxş etdiyi ömür payını insanlar arasında, cəmiyyətdə yaşamağa, onun bir çox qayda-qanunlarına tabe olmağa məhkumdur. Bu gün tənqid etdiyimiz sovetlər dövrünü biz bəyənmirik, sevmirik, çünki xalqların SSRİ adlanan həbsxanası millətimize, Vətənimizə çox ağır, sağalmaz yaralar vurmuşdur. Tariximizin yetmiş illik dönməmini əhatə edən, ömrümüzün yetmiş ilini, uşaqlığımızı, gəncliyimizi, atalı-analı, Göyçəli, Qarabağlı, Zəngəzurlu günlərimizi çalıb

aparan, milyonlarla canlı insanın tale payı, qisməti olan həmin dövrün üstündən qırmızı xətt çəkib onu unuda və unutdura bilmərik. Heç kəs onun üzərindən atlanıb adlamamışdır, yaşamış, yaratmışdır. Bu yaşama görə başqalarını inkar etmək sonda özünüinkardır. Eləcə də dahilərə “divan” tutulması ululara, ağsaqqal və ağbirçəklərə ehtiramla yanaşan bizim millətə xas olmayıb, öz ata-anasına divan tutmağa bənzəyir.

Dahi şəxsiyyətlərin tarixə müəyyən təsir göstərmələri inkaredilməz faktdır, lakin onun gedişini saxlamağa, təkərini geri döndərməyə qabil deyillər. Mir Cəlal məhz belə mürəkkəb zəmanədə yaşayıb yaratsa da, tarixi obyektivliyə yaxşı bələd idi, onu senzura süzgəcindən keçirtməyə müvəffəq olurdu. Onun əsərlərində həyat yalnız qara səhifələrdən, ağrı-acılardan ibarət olmayıb, sevincləri, xoş günləri ilə də səhifələrə köçürdü. Hər şəraitdə ağı qaradan, yaxşını pisdən ayırmağı bacaran, ciddi senzura sisteminin qılıncının kəsib doğradığı vaxtda vətəndaş vicdanına sadıq qalan yazıçı hürriyyət aşıqları Mirzə Ələkbər Sabirin, Əlibəy Hüseynzadənin, Cəlil Məmmədquluzadənin, əsərləri yasaq olunmuş, xalq düşmənləri damğası vurulmuş repressiya qurbanlarının yaradıcılığını dərinləndirib təhlil edərkən tam mütərəqqi mövqe tutmuş, qiymətli elmi bilgi və mülahizələrini, əsərlərini ortaya qoymuşdur.

Mir Cəlalin zəngin yaradıcılığında böyük ədəbi ustalıq tələb edən roman janrı əsas yer tutur. “Yolumuz haynadır” romanı qapalı sovet quruluşunun amansız təqiblərinin tüğyan etdiyi 1935-ci ildə yazılsa da, həyat reallığı artırılıb əksilmədən, necə var, elə qələmə alınıb, nəticə çıxartmaq oxucunun öhdəsinə buraxılıb. Əlbəttə, bu həqiqətləri “hamar, sığallı, ütülü, ağır dolanısq əzablarından uzaq, hər şeyin pulsuz olduğu qızıl” keçmişin nostalgiyası ilə yaşayan sovet oxucusu demək olar ki, qəbul etmirdi.

Roman elə mürəkkəb dövrdən yazılmışdır, onu əhatə etmək üçün təkcə yazıçı məharətin deyil, həm də iti fəhmin, dərin siyasi biliklərin olmalı idi. Mir Cəlal belə məqamlarda təsvirçi yolunu

tutmamış, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində zəngin ensiklopedik biliklərini nümayiş etdirmişdir. Məhz belə yüksək keyfiyyətlərin hamısına malik olan yazıçı qiymətli əsərlər yarada bilərdi.

Amansız sinfi mübarizə gedən, xarici ölkələrin meydan suladıqları neft Bakısında artıq bolşevizm küləyi əsir, Rusiyadan yeni repressiyalar, Sibir sürgünləri, dəmir qandallar gətirir, xilaskar türk ordusunun təpiyi altından başını bir az qaldırmağa müvəffəq olmuş erməni daşnaklarının Azərbaycan torpaqlarına qarşı iştahını daha da artırır. Bu gücsüzlük, acizlik ziyalıları təşvişə salır, hədəqəsindən çıxan başıpozuqluq ideoloji qarşıdurmaları bülövnə çəkirdi.

Klassik ədəbiyyatımızın tədqiqi ilə məşğul olan, ömrünü onun təbliğinə həsr edən Mir Cəlal romanda iyirminci əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbi mühitinin dolğun təsvirini vermişdir. Yazıçı ədəbi cərəyanlar barədə söhbət açarkən onları sıyrılmış qılınclar kimi üz-üzə gətirərək oxucunu söz meydanında bədii qəhrəmanları ilə baş-baş buraxmışdır. Sanki pərdələr çəkilir, qara örtüklər qalxır, hərə əqidəsiylə, həqiqi simasıyla ortaya çəkilir. Oxucu öz aləmiylə özgə aləmlərə qovuşur, onların “töküklərini” yığmır, dünyagörüşünə, həyatına ehtiva edir.

Dövrünün nəbzini tutan, heç zaman öz aktuallığını itirməyən bu dərin psixoloji əsərin əsas qəhrəmanı “tarixin bu dövrü, məqamında üz-üzə duran iki dünyanı aşkar” görən, “bu cahanşümul mübarizənin qələm əsgərlərinə, sözü silaha çevirən, zehinləri işıqlandıran adamlara” böyük ehtiyacı olduğunu anlayan ölməz satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirdir.

Romanda qeyrətli söz ustasının cəsarətinə görə hər yerdə sıxışdırılıb, amansız təqiblərə, acı təhqirlərə məruz qalması təsirli səhnələrlə təsvir edilmişdir. Şairin azadlıq ruhunu qıra bilməyənlər bütün vasitələrə, təqiblərə, təhqirlərə əl atır, onu maddi çətinliklərlə sıxışdırıb, sındırmağa çalışırlar. “Məişəti tənəzzül edir”, külfəti aclıq və ehtiyacla sınağa çəkilir. Biçarə ata başını qaldırıb körpə balalarının üzünə baxa bilmir.

Tarix boyu bütün ölkələrdə Mirzə Ələkbər Sabir kimi yalnız həqiqəti deyən, xalqının səsiylə danışan, vicdanla yaşayıb yaradan sənət adamlarının eyni qisməti, alın yazısı olmuşdur–talesizlik, sənətkar ölməzliyi. Allah fani dünya nemətlərini, şəxsi xoşbəxtliyi seçənlərə ölməzlik bəxş edə bilməzdi, çünki ***böyük ədəbiyyat, sənət çox qısqancdır, ikili münasibəti götürməz, yalnız tək hakimiyyətliliyi sevir.***

Mir Cəlalin yeri gəldikcə şairin şerlərindən misal gətirməsi əsərin süjetini zənginləşdirir. Yazıçı qəhrəmanının acı halını, ağır güzəranını onun öz misraları ilə ifadə edir:

***-Arizi qəmlər əlindən ürəyim şişmiş idi,
Zənn edərdim edəcəkdir, ona çarə ürəyim,
Bəxti məhusimə bax, mən bu təmənnada ikən
Başladı şişməyə indi üzü qarə ciyərim!***

Tarixi gerçəkliyə daim sadıq qalan, faktlara əsaslanan alim Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığını ətraflı şərh edərək sabirşünaslığa qiymətli irs qoymuşdur. Bu tədqiqatlar ona görə qiymətlidir, tarixi mühihdən, zamanından, obyektiv və subyektiv amillərdən kənarında götürülməmişdir. Oxucu şairin yaşayıb yaratdığı, Azərbaycanın zəngin tarixə malik olan qədim Şamaxı şəhərinin o zamankı ictimai-siyasi mühiti, milli adət–ənənələri, zəngin ədəbi aləmi ilə ətraflı tanışlıq imkanı qazanır. Bununla əsərin qayəsi daha aydın, parlaq olur, qəlbi vətən məhəbbəti ilə çarpan hürriyyət aşiqinin şəxsi faciəsi əsarət məhbəslərindən qurtulub səsinə dünyanın qabaqcıl millətlərinin səsinə qatmaq, özünü onların sıralarında görmək istəyən xalqın azadlıq mübarizəsi səviyyəsinə yüksəlir.

Şairlər millətin döyünən, aram tapmayan ürəkləridir. Mirzə Ələkbər Sabir bütün istedad sahiblərinə xas olan həssaslıq və uzaqgörənliklə xalqı üçün tale yönü, həlledici məqamları tutur,

pərvanə kimi cismi, ruhuyla özünü oda-alova atır, hər dəfə düşdü-yü ağır sınaqlardan, acı məşəqqətlərdən, amansız təqiblərdən qürurlu, mətin, mübariz çıxır. Artıq məhbəsə çevrilən Şamaxıya sığmayan şair daha geniş mücadilə meydanına – barıt çəlləyi kimi hər an partlamağa hazır olan təlatümlü həyata, inqilablar, küləklər, ehtiraslar şəhəri Bakıya can atır. Yazıçı zənginlər və kasıblar şəhərinin həmin günlərini belə təsvir edir: “Azan, kilsə zəngi, saat səsi bir-birini təqib edir, hərəsi bir yana çağırırdı”.

Ən böyük arzusunu gerçəkləşdirib Bakıya gələn, mədrəsədə müəllim kimi işə düzələn M.Ə.Sabirin çırpıntıları, çətinlikləri bundan sonra da bitmir, daha dərin quyulara düşən millət əza-bkəşinin ruhu yalnız “Molla Nəsrəddin” jurnalında rahatlıq tapır. Arzuladığı Bakı şəhəri cismini əritsə də, qələmi sönməyən məşələ çevrilir. “Hop-hop”u bütün Şərq oxuyur. Əsərləri əl-əl gəzir, ürəkləri həyəcanlandırır, xalqın dilindən düşmür, inqilab şüarlarına, mübarizə proqramına çevrilir.

Əsərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətindən ətraflı söz açan yazıçı göstərir ki, “Molla Nəsrəddin”i “Hop-hop”suz, “Hop-hop”u “Molla Nəsrəddin”siz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Kasıblar, əlsiz-ayaqsızlar bu jurnalla təsəlli tapır, var-dövlət içində harınlamış, insaflarını itirmiş çar məmurları, bəylər, xanlar, mollalar, qazilər məcmuədə çap olunanları “şeytan vəsvəəsi” adlandırırlar.

Romanda bir çox müstəqil süjet xətləri var. Haylı-küylü inqilabi səhnələr sanki dekorasiya rolunu yerinə yetirir. Maraqlı məqamlardan biri də qabaqcıl ədəbi məktəblərin, xalqı yolunda, ədalət uğrunda çarpışan, qoşa yollarla eyni məqsədə gedən qüdrətli qələm sahibləri–dünya satirasında layiqli yer tutmağa qadir olan Mirzə Ələkbər Sabirin “Kaspi” qəzetinin, “Füyuzat” jurnalının baş mühərriri, Zaqafqaziya müftisinin oğlu, xaricdə kamil təhsil almış Əlibəy Hüseynzadə ilə ədəbiyyat və siyasət meydanında qarşılaşmasıdır. Millət aşıqlərinin amalı birdir: ”Hürriyyət!”, bununla belə onlar bir-birlərindən tamamilə fərqli əqidə sahibləridir. Hec birini öz yolundan, məsləkindən döndərmək mümkün deyildir.

Xalq arasında belə vəziyyət barədə deyirlər ki, daş qayaya rast gəlib. Xüsusilə, müəyyən prinsiplial məsələlərdə onlar bir-birlərini qətiyyənlə qəbul etmirlər. Hər iki mütəfəkkir anlayır ki, artıq inqilabi şərait yetişmişdir. Məqsəd eyniliyi var – demokratik, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması, lakin inqilabi qüvvələr kimlərdir, bu dövlət quruluşu necə olmalıdır, burada ciddi fikir ayrılıqları ortaya çıxır.

Böyük satira ustası inqilab sükanını əzilənlərin–fəhlələrin və kəndlilərin əllərində görür, zor tətbiq etməklə “istismarçı” sinifləri, ”zülmkarları” məhv etməyə, öz milli dövlətini qurmağa çağırır:

***- Haqqı xalqa bildirib dəfi zəlalət etməli,
Gün kimi taban edib pəmali- zülmət etməli,
Nabəca bu işlərin dəfinə qeyrət etməli...
Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vaxtidir,
Ülfətü ünsiyyətə dair xitabət vaxtidir!***

Liberal dünyagörüşlü Əlibəy Hüseynzadə qətiyyənlə sinfi mübarizəni qəbul etmir, maarifçilik istiqamətini üstün tutur, təzyiqlə, zorakılıqla, millətin arasına təfriqə salmaqla əleyhinədir, inqilabın Azərbaycana xaricdən, xüsusən, şovinist, erməniperəst Rusiyadan ixracatının fəlakət gətirəcəyinə tam əmindir. Bütün varlığıyla ümid edir ki, “İttihad və tərəqqi” fırqəsinin, hökuməti ələ alan “cavan türklərin” məşrutə istəyənlə ordusunun “parlaq istiqbalı” qalib gələcək, yaşıl islam bayrağı altında nəhəng Osmanlı imperiyası təşəkkül tapacaqdır.

**Bu şəkil 1978-ci ildə görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlalla Sumqayıt Mərkəzi kitabxanasında oxucuların görüşündə çəkilib.
Solda: Mahirə Abdulla.**

Mahirə Abdulla həmin tədbirdə çıxış edərkən.

M.Ə.Sabir din xadimlərinə görə dinin özünü amansız tənqid edir. Dini ehkamlarla barışmır, xurafatın əleyhinə çıxır:

***-Könül ta var əlində cami-mey təsbihə əl vurma!..
Cəhənnəm qapısını açdırma, vəizdən xəbər sorma!***

Türkçülük və islamçılıq ideyalarının alovlu təbliğatçısı, dərin bilicisi Ə. Hüseynzadə islam dininin təhrif və təhqir olunmasına dözmür, radikal münasibətləri qətiyyətlə rədd edərək türk millətinin həm də “islami-millət” olmasını arzulayır. Eyni zamanda dini islam olan demokratik dünyəvi dövlət ideyasını irəli sürür, yaxşı bilir ki, düşmənlərimiz yabançı dinləri yayıb, millətimizi öz dinindən döndərməklə dövlətçiliyimizi sarsıdılar.

Allahın kəlamları bəşəriyyəti həqiqətə, ədalətə səsləyir, insanı düzgün yaşamağı öyrədir. Böyük mütəfəkkirin bu siyasi uzaqgörənliyi yüz ildən sonra reallaşdı, islam dini dəyərlərinin xalqın həyatından, qəlbindən silinməsinin mənəviyyatımızı sarsıdan qorxunc təhlükə olduğunu bir daha anladıq, dinimizin rəmzi yaşıl rəngi üçrəngli bayrağımızın bir rəngi oldu.

Öz doğma vətənlərində rahatlıq və anlam tapa bilməyən iki nəhəng sənətkarın faciələri əsrin ziddiyyətlər qovuşuğunda çabalayan millətin faciəsi idi. Onların heç biri şöhrət arzusunda deyildi, şəxsi maraqlarını, rifahını, var-dövlətini düşünmürdü. Mir Cəlalin Monteskyenin bu fikrini misal gətirməsi lap yerinə düşür: “İnsanların səadətinə çalışmaqdan gözəl nə var!” El arasında bir məsəl var, xalq üçün ağlayan gözsüz qalar. Böyük hörmət və nüfuza malik olan, türkpərərstlik cəbhəsinin başında duran, dünyanın ən son, mütərəqqi dini olan islam dininin təəssübünü çəkən alim – vətəndaş Əlibəy Hüseynzadə doğma şəhəri Bakıda qaraguruh içində boğulurdu. O, Türkiyədə “siyasi hərəkət və qələm qüdrəti üçün hərtərəfli şərait olduğuna möhkəm inanırdı.

Bununla belə, həmişə ehtiram və anlam gördüyü qardaş Türkiyənin döyünən ürəyi İstanbulda fəaliyyət meydanı genişlənsə də, qürbət həsrəti çəkirdi, həqiqət beləydi, ürəklərini azadlıq məşəlinə

döndərmiş hüriyyət mücahidləri heç yerdə aram tapıb rahatlına bilmirdilər.

Mirzə Ələkbər Sabir Vətəninə tərki etməyi ağına da gətirmirdi, sonadək özünü azadlıq oduna yandırır, aram tapmayan ürəyini, cismini kül edirdi. Mir Cəlal əsər boyu bu faciəni müxtəlif planlarda–şairin ailəsində, müəllimlik fəaliyyətində, cəmiyyətdə çox inandırıcı səhnələrlə təsvir etməklə onu bir daha oxuculara tanıdırır və sevdirdi. Əsərdə qüdrətli qələm sahiblərinin oxşar taleləri N.Nekrasovun epigrafi kimi verilən bu fikri ilə ümumiləşdirilir: “Yazıçı qardaşlar! Bizim taleyimizdə nə isə bir qəza-qədər vardır”.

Fikirləşirsən, böyük şair xalq inqilabının qələbə çalmasına ürəkdən inansa da, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasını yaxşı ki görmədi, yoxsa erməni daşnaklarının rəvac verdiyi, arxalandığı Stalin repressiyasının ilk qurbanlarından biri olacaqdı.

“Yolumuz hayandır” romanı böyük filosof Mir Cəlalin hər bir müstəqil xalqın, demokratik dövlətin mövcudluğu üçün çox önəmli olan məsələdə heç zaman dəyişilməyən, sonadək sadıq qaldığı namuslu mövqeyini ortaya qoyur – bu xalqımızın vətəndaş həmrəyliyidir.

Sovetlər dövründə Əlibəy Hüseynzadənin həyat və yaradıcılığı, ictimai- siyasi fəaliyyəti, əlçatmaz Türkiyə, inqilabçı gənc türklər haqqında belə ətraflı biliklərə malik olan, geniş məlumat verən yazıçı bununla böyük riskə getdiyini yaxşı bilirdi.

Əlibəy Hüseynzadənin Türkiyəyə getməmişdən əvvəl bir çox prinsipial problemlərdə qətiyyətli razılaşmadığı “Molla Nəsrəddin” jurnalına gedib Cəlil Məmmədquluzadə ilə görüşməsi, heç zaman düz gəlmədiyi məsələlərdə səbr və anlaşma göstərərək fikir mübadiləsinə getməsinə həqiqətən adi səhnə, yazıçı təxəyyülü kimi baxmaq olmaz. Romanda “iki məşhur qələm sahibi”nin prinsipial fikir ayrılıqları çox dəqiq ifadə edilir:

”Əlibəy Tiflisdə oturan müsəlman mühərrirlərini əcaib sayırdı. Molla Nəsrəddin də Bakıda oturan, Hacıya bəli-bəli deyən

mühərrirləri satqın sayırdı. Əlibəy Tiflis mühərrirlərini xaricilərə yaxın sayırdı, Molla Nəsrəddin Bakıda oturan mühərrirləri qəssablara, tacirlərə, bankirlərə yaxın sayırdı. Əlibəy öz işini “mü-nəvvərlər”, oxumuşlar ilə, Molla Nəsrəddin isə öz işini cırımcındırlı, kəndli-küendlü qardaşlar ilə aparırdı...

Əlibəy türklük, islamçılıq deyə bağırırdı. Molla Nəsrəddin xalq, vətən, zəhmət deyib camaatı oyadırdı”.

Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, millətin varlığının özü, ruhudur, anamızdan eşitdiyimiz şirin laylalardır, körpələrimizin ilk mahnısıdır. Ömrü boyu ana dilini sevən, onun saflığı, təmizliyi uğrunda mübarizə aparan Cəlil Məmmədquluzadə ”qəliz” yazan, xalqın “anlamadığı”, “qəbul etmədiyi” Ə.Hüseynzadəni tənqid edəndə bu dahi insan razılaşır, etiraf edir ki, “xalq üçün sadə yazmağın özü də bir məharətdir”.

Mirzə Cəlil şəxsiyyətinə hörmət bəslədiyi böyük təfəkkür sahibinin səmimi etirafından çox məmnun qalır: “Cənab Əlibəy, mən sizin kimi bir qüdrətli qələm sahibinin bu sözlərini tamamilə ciddi hesab etməyə bilmərəm”.

Bunları düşmənçilik saymaq olarmı? “Həm əlifba, həm dil, həm hicab, həm məktəb, həm istiqlalyyətlər”, sinfi mübarizə, inqilabi qüvvələr kimi mühüm məsələlərdə ciddi fikir ayrılıqları, barışmaz mövqeləri olan millət aşıqləri millət, Vətən sevgisində vahid cəbhədə birləşirlər.

Klassik ədəbiyyatımızı dərinləndirən öyrənib bilən Mir Cəlil bildirdi ki, türk milləti üçün namusun, qeyrətin adı, ünvanı yalnız Vətəndir, böyük söz ustaları həmişə xalqını düşünmüş, onun dərdini demişlər. Əsərin baş qəhrəmanı Mirzə Ələkbər Sabir də bu qeyrət yolunu seçmişdi.

Əsl elm, sənət yalnız həqiqətə söykənir, həqiqət isə müşahidələrdən, fikir mübadiləsindən, müxtəlif baxışların sintezindən yaranır. Onun məhək daşı reallığı saf-çürük edən tarixdir.

Danılmaz həqiqətdir, insanın ömür ölçüləri əbədi zaman üçün çox kiçikdir, sənətkara əbədiyyət bəxş edən xalqdır. Bu qüdrətli qələm sahibləri öz əqidələrində qalsalar da, zaman süzgəcindən keçib durulmuş, ədəbiyyatımızın monolit sütunlarına çevril-

miş əsərləri, məslək və ideyaları Azərbaycan xalqının istiqlalıyyətinin ayrılmaz tərkib hissələridir. Bunu zaman sübuta yetirdi, xalqın özü qeyrətli övladlarını bir bayraq altına gətirdi.

Güclü dalğalar, fırtınalar həmişə altı üst edib, gizlini üzə çıxarır. Mənəviyyatların güzgüsü olan ədəbiyyatda belədir – bütün reallıqlar həqiqət tərzisinə qoyulur, ələkdən keçirilir, saf-çürük olunur.

Bu mübarizə ədəbi cərəyanların da mübarizəsi idi. Romanda göstərilir ki, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Nəriman Nərimanov kimi əsrin dahiləri dünyagörüşlərindəki ziddiyyətlərə baxmayaraq millət, yurd, Vətən kimi əbədi, müqəddəs məhəvdə dayaq tapır, bir qaynaqdan bəhrələnir, bir amala qulluq edirlər–hürriyyət, müstəqillik! Onların böyüklüyü bundan ibarətdir ki, fərqli məslək sahibləri olsalar da, bir-birlərinə hörmət edirlər, xalqa, Vətənə sadıq olanlara xain kimi yanaşırlar.

Kosmos, atom enerjisi, elektronika, kompüter əsrinin yüksək intellektual səviyyəli tələbkar insanı yüz il əvvəlki oxucu deyil, dünya ədəbiyyatına yaxşı bələddir, sivilizasiyaların tarixini bilir, safi-çürükdən ayırmağı yaxşı bacarır. O, yalnız mütəilə ilə məşğul olmur, oxuduğu əsərlərə beynəlmiləl mövqedən yanaşmağa, bəşər mədəniyyətinə hansı töhfələr verdiyini dərk etməyə çalışır.

Azərbaycanın görkəmli maarifçiləri sırasında layiqli yerini tutmuş Mir Cəlil dünya ədəbiyyatının dərin bilicisi kimi öz zəngin ədəbi və pedoqoji fəaliyyətində ***dünya mədəniyyətlərinin inteqrasiyasının*** labüdlüyünü qəbul edərək bu istiqamətdə səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Azadlıqsevər millətimizi başqa qabaqcıl xalqlar ilə bir sırada görmək istəyən böyük yazıçı “Yolumuz hayanadır” romanında” Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatları səviyyəsində olmasını klassiklərimiz, habelə öz timsalında bir daha təsdiqləmişdir. Qüdrətli söz ustaları Füzulinin, M.Ə.Sabirin, V.Hüqonun, N. Nekrasovun, I.Krılovun, L.Tolstoyun, Monteskyenin, A.Səhhətin, N. Çernışevskinin kəlamları əsrin qayəsini dolğunlaşdırmış, süjetini zənginləşdirmişdir.

Müasir dövrümüzdə qloballaşma prosesi geniş vüsət almışdır, lakin hər kəs düşdüyü yerdən qalxır, bu düzgün yoldur, başqasının yerini “zəbt” edən gec-tez sarsılıb mövqeyini itirir. İnsan öz yolundan çıxmamalı, barlı ağaclar kimi boyu və gətirdiyi bar-bəhər qədər görünməlidir. Xalqımızın mənlik şüurunun, mentalitetinin formalaşmasına böyük xidmət göstərən romanda bu sualın da cavabı verilmişdir. Gəlinən nəticə belədir, zaman mürəkkəbdir, dövr qarmaqarışıqdır, milli birliyi, vətəndaş təəssübkeşliyi olmayan ölkə damı çatlamış, qapı-pəncərələri laxlamış, divarları uçmuş evə bənzəyir – yağış yağanda, külək bərkiyəndə yüz yerdən damacaqdır. Çəşbaş qalmış sakinlərini yurdlarından qovacaq, qoltuqlara, yad kölgələrinə sığınmağa, cılızlaşmağa, mövqesizliyə məcbur edəcəkdir.

Bu əsərdə həmişə, xüsusilə millətin öz taleyini həll etməyə qalxdığı zaman çox vacib olan ***dövlət quruculuğu*** problemləri araşdırılır, bir sıra qiymətli elmi nəzəriyyələr irəli sürülür. Əsrin iki söz nəhəngi məslək, ideya qarşıdurmalarında, çarpışmalarında bizim kimi bir-birlərinə “divan” tutmur, şəxsiyyətlərini təhqir etmir, lazım gələndə dialoqa gedirlər, çünki ***fikir ayrılıqları vətəndaş itxtilafına, millətin parçalanmasına gətirib çıxarmamalıdır.***

Bu addım çox böyük fəlakətlərə səbəb olar, iyirminci əsrin əvvəllərində olduğu kimi vurub sıradan çıxartdığımız həmvətənlərimizin yerini vətən xainləri, düşmənlərimiz tuta bilərlər.

Ədəbi qəhrəmanlarının – sələflərinin prinsipial dünyagörüşlərinin yalnız izahını verməyən yazıçı bu vacib məsələdən kənar qalmayıb, yeri gəldikcə öz vətəndaş mövqeyini də açıqlayır, bununla digər yazıçı borcunu ortaya qoyur. Mir Cəlal gələcəyə inamla baxır, çünki ölkəmiz Vətəninə, xalqını canından əziz tutan, onun müstəqilliyini, azadlığını haqq işi sayan çoxlu sərkərdələr, ağıldərrakə sahibləri yetişdirmişdir. Təsadüfi deyil ki, şair dövrünün nəbzini tutan, hürriyyət eşqi ilə döyünən ürəyini bayraq edən böyük satirik şair Mirzə Ələkbər Sabiri romanın əsas qəhrəmanı seçmişdir.

Stalin rejiminin tüğyan etdiyi, sovet senzura qılıncının kəsib-doğradığı bir vaxtda milli təəssübkeşlik, ədəbi irsi qoruyub saxlamaq zərurəti kimi vacib məsələlərin qaldırılması, çox ciddi

tədqiqata ehtiyacı olan klassiklərimizin həyat və yaradıcılığının araşdırılması Mir Cəlalin Vətəninə, xalqına sarsılmaz məhəbbətindən xəbər verir. Əsərdə *sənət adamının vətəndaş mövqeyi problemləri* hər yerdə ön plana çəkilir, qüdrətli qələm sahiblərinin, o cümlədən M.Ə.Sabirin fəaliyyəti timsalında həlli yolları göstərilir.

Məqsəd birdir – hürrüyyət, xalq cümhuriyyətinin yaradılması. Mirzə Ələkbər Sabir də bu yolun davamçısıdır. Təsadüfi deyil ki, şair hətta aclıq və ölümlə üzbəüz qalanda “Xəmsə” kitabını satmır, Nizami Gəncəvini xalqının qəlbi, mənəvi sərvəti kimi özündən, atalarından çörək, paltar gözləyən balalarından üstün tutur.

Sinfi ziddiyyətlər çarpazlaşıb, tərəflər ortaya gələrkən cəmiyyətdə xüsusi amansızlıq hökm sürür, həqiqətin qəsdən təhrif olunması üçün süni vəziyyətlər yaradılır.

Mir Cəlal romanın əhatə etdiyi zaman keçidini təsadüfən seçməmişdir. Hakim siniflər qorunmaq üçün özləri səhnə arxasında qalıb, başqa qüvvələri qızıışdırıb qabağa verirlər. İnqilabı xalq edir, onlar bundan yararlanıb hakimiyyətə gəlirlər. Mir Cəlal böyük keçid dövrlərinin bu amansız həqiqətini şairin öz misraları ilə izah edir:

*-Qarışıqdır hələlik millətin istedadı-
Ələnirsə, safı bir yan, tozu bir yanlıq olur!
Çalxalandıqca, bulandıqca zaman nehrə kimi,
Yağı yağ üstə çıxır, ayrıanı ayrınlıq olur.*

Sovet ideologiyası Qafqazda çaxnaşmalar meydanı, çarpışmalar ocağı Azərbaycanda gerçəkləşməyə başlayıb. İnqilabi şərait yaranmışdır—“aşağılar köhnə qaydada yaşamaq istəmirlər, yuxarılar köhnə qaydada idarə edə bilmirlər”. İkiqat zülmədən – Romanovlar sülaləsinin əsarət zəncirlərindən, azğın bəylərdən, xanlardan, elm işığını, mütərəqqi cüvətiləri xurafatla boğan din xadimlərindən, mollalardan, qazilərdən cana doyan yoxsul insanlar, zəhmətkeşlər hürrüyyət şüarları ilə meydanlara çıxaraq azadlıq mübarizəsinə qalxmışlar.

“İnqilabi şərait” deyilən anlayış var. Bu zaman cəmiyyətdə keyfiyyət dəyişikliklərinə əlverişli imkan yaranır. Onun bir əlaməti kütlənin içindən şişməsidir. Genişlənən enerji qəlibinə sığmadığı üçün partlayıb tökülməli, axarlarını tapmalı, yeni məcraları yutmalıdır. Belə həlledici anlarda M.Ə.Sabir demişkən, “Kişilər hümməti dağı qoparar”.

Artıq “köhnə” parçalanıb “yeninin” tərkib hissəsinə çevrilir, lakin dəyişəndə öz xüsusiyyətlərini dəyişdirənə bəxş etməklə onu da dəyişdirir. Tam hissəyə keçsə də, daha geniş məkan qazanaraq ikinci həyatını yaşayır.

Tərəflərin nisbəti məzmunun əsas göstəricisidir.

Bu, bütün inqilabların əvvəlində olduğu kimi xaoslu hərəkatdır. Xalqın görünən gözləri, düşünüən beyinləri həmin xaosla cəlb olunsalar da, xalqı öz arxalarında apara bilmirlər, onun bayraqdarı, öncülü, lideri ola bilmirlər. Əksinə, kütlə bir sel kimi onları özlərinə qatıb aparır.

Ayrılmış enerjiləri doğma məcralarına yönəldən qüvvələrdən biri də tarixi şəxsiyyətlərin fəallığı, onların milli yekdilliyidir.

Belə ilahi məqamlarda fürsətini itirsən, başqa birisi ona yiyə duracaqdır. Milli birliyimiz olmadığından iyirminci əsrin əvvəllərində tarixi fürsət qeyb edildi. Xalqın inqilabı, ümidləri yetmiş ilin könüllü həbsxanasına qatıldı. Sosializm adlı bu həbsxananın açarları cildini məharətlə dəyişmiş düşmənlərimizin əlinə verildi. Pəncərələri dünyaya, həqiqətə qapanmış məhbəsdə başqa aləmlərlə təmasa girmək nədir, hətta onları doğru-düzgün təsəvvür edə bilmirdin. Bu həyatı nənə-babalarımız, ata-analarımız, onların biz yaşda olan övladları da yaşadılar. Onu silmək – bu həqiqəti inkar etməkdir.

Nə yaxşı ki dünya bizim təsdiq və inkarımızdan asılı olmayaraq mövcuddur.

Böyük şəxsiyyətlər heç zaman kiçik hisslərlə yaşamırlar. Zəmanəni və zamanını qabaqlayan Mir Cəlal daha irəli gedərək fars və rus qəsbkarları tərəfindən iki yerə bölünmüş Azərbaycanın yüz il sonra da beynəlxalq miqyasda həllini gözləyən, namus, qeyrət borcumuz olan *ərazi bütövlüyü* problemini qaldırır. Milli

birlik məsələsinin bu yöndə qabardılması həqiqətən yazıçının yaşayıb-yaratdığı SSRI dövründə ədəbi aləm üçün böyük hadisə idi.

Mən erməni işğalında olan qədim türk diyarı Zəngəzur mahalının Qubadlı rayonunda anadan olmuşam. Sovetlər dövründə Güney Azərbaycanın adını çəkmək nədir, hətta Araz boyu qatarda yol gedərkən çayın o biri sahilinə boylanmağa belə aman vermirdilər. Sərhəd rayonlara yalnız orada doğulanları buraxırdılar. Bakıdan ata yurduma gedib – gələndə özüm şahidi olurdum, əlləri avtomatlı rus əsgərləri nəinki sənədlərimizi yoxlayırdılar, bizi öz torpağımızda göz dustağı etmişdilər, vaqonları gəzərək pərdələri çəkməyi tələb edir, pəncərədən baxanları silahla hədələyirdilər.

Dərdimiz yüz il öncəki dərdidir. Həmin keçilməz sərhədlər, həmin bağlı yollardır. Mir Cəlalin “Yolumuz hayandır” romanında Güney Azərbaycanda başlayan Səttarxan hərəkatına xüsusi yer ayrılmışdır. Yazıçı bu hadisələri Mirzə Ələkbər Sabirin dili ilə belə təsvir edir:

“Bu gün Kərbala meydanı–Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydində qalmalıdır. Axitmalı qanlarımız, ehsan verməli pullarımız, ərzağımız varsa, gəlin oraya–ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahına verək! Zaman bizdən bunu istəyir. Bu gün ən böyük ibadət, ən birinci din və vətənpərvərlik, ən birinci islam yolunda cihad oraya kömək eləməkdir”.

İnkaredilməz faktdır, bu sözlər Mir Cəlalin qələmindən çıxıb, onun Səttarxan hərəkatına münasibətini, xalqımızın arzusunu və məqsədini əks etdirir. Romanda inandırıcı səhnələrlə göstərilir ki, bu azadlıq mübarizəsindən qorxuya düşən xarici düşmənlərimiz, milli satqınlarımız olsa da, onlar azlıq təşkil edirlər. Bütün Bakı əhalisi fərəhlənir, həyəcanla hadisələri izləyir. Azərbaycanın diqqəti Təbrizə yönəlmişdir. “Molla Nəsrədin” jurnalı yazır: “Bu günlərdə İranda istibdad ilə ədalət bərk çarpışır. Böyük bir millətin dini, namusu, hüququ, vətəni təhlükədədir”.

Mirzə Ələkbər Sabir qələmini süngüyə çevirərək Səttarxan inqilabına şeir həsr edir. Onun bu alovlu misraları dillərdən düşür:

*-Afərinim hümməti-valayi – Səttarxanədir.
İnqilab oğlu, hünər kani, igid, mərdanədir.
Çün bu xidmətlər əzizim bil, Azərbaycanədir,
Afərinim Hümməti-valayi – Səttarxanədir!..*

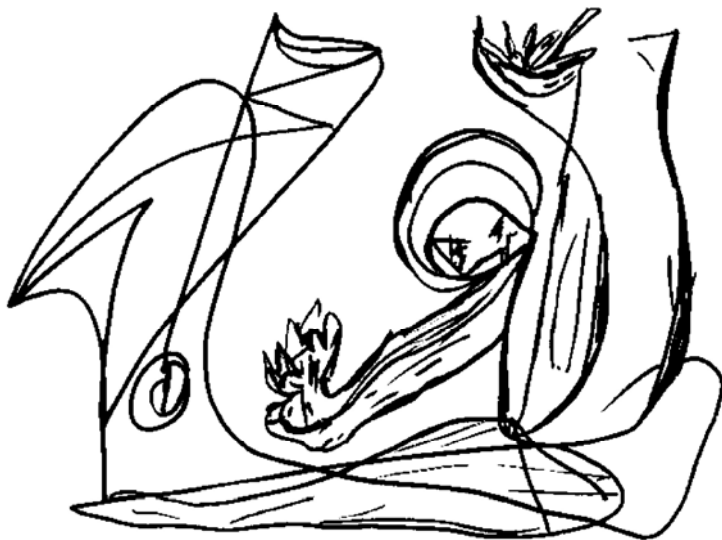
Qaranlıqla işığın çarpazlaşdığı bir dövrdə xalq kasıbından, varlısından, fəhləsindən, alimindən asılı olmayaraq Səttarxan cəbhəsində birləşir. Bu, Mirzə Cəlilin arzusudur, Mirzə Ələkbər Sabirin, Əlibəy Hüseynzadənin, Hüseyn Cavidin, Mir Cəlalin, Vətəninini sevən bütün görkəmli şəxsiyyətlərin arzusudur.

Məhəmməd Hadinin belə bir ölməz misrası var: “Hüriyyətin qanadları lazımdır uçmağa!” Hamı Səttarxan inqilabına mənəvi və maddi yardım etmək istəyir. Bu, milli birlikdir, həmişə arzuladığımız xilas yolumuz, Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimu təmsil edən, tanıdan möhtəşəm birlikdir.

Yaxşı əsərin uğurla seçilən adı onun kodu kimidir, məğzini, məqsədini bildirir. Ədəbi yaradıcılığında və pedoqoji fəaliyyətində demokratik müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin əsaslarının yaradılması, yeni insanın tərbiyəsi sahəsində əvəzsiz xidmətləri olan böyük mütəfəkkir yazıçı Mir Cəlalin “Yolumuz hayandır” romanının adı sual kimi səslənir və əsər boyu onun cavabı araşdırılır. Əsərin Səttarxan hərəkatı ilə bağlı süjetləri–son akkordları cavab kimi səslənir:

- YOLUMUZ VƏTƏNDAŞ HƏMRƏYLİYİ, MİLLİ BİRLİK YOLU İLƏ QÜZEYLİ, GÜNEYLİ BÜTÖV AZƏRBAYCANADIR!

**MİR CƏLALIN
“BİR GƏNCİN MANİFESTİ” ROMANINDA
HUMANİZM FƏLSƏFƏSİ**

Yazıçı ölməzliyinin sirri nədədir? Hərə bir ehtimala söykənir, lakin bütün zaman dövnlərində reallıq ön plana çəkilir.

Əslində, reallıq adlanan görünlərin alt qatlarına nüfuz edilsə, onun da görünlüyü kimi real olmadığı anlaşılır.

Reallığın üst görünlüsü olan Görünüş – Qavrayışdan keçərək şüurun alt qatlarında öz inikasını tapır, təzədən üst qata – qarşılıqlı inikas çevrəsinə qaytarılır, gözdən beyinə, dilə, əməli fəaliyyətə, anlayışdan özünüifadəyə yönəldilir. Bölüşmə zamanı fərdlər deyil, ehtiva olunmuş reallıqlar toqquşur, həqiqət anlamları mübadiləsi baş verir, bədii obrazlarla, təsvirlərlə praktika və sınaq önəmlərinin zaman dövnlərində, məkan formatlarında qəliblənilir. Bundan sonra forma dəyişsə də, məzmun tamlığı qalır.

Qorunan məzmun əsl Gerçəklikdir.

Reallığa orijinal münasibətlərdə təzahür edərək heç vaxt dəyişməyən, zənginləşən, dünyəvi, kosmik biliklərlə şirələnən əsərlər Qobustan qoruqlarıdır.

İstedadlı Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlalın romanlarını eyni zamanda tarixi, psixoloji, məişət bölgülərinə salmaq olar, onsuz da bütün pillələrdə layiqli yerlərini tutmuşlar. Bölgülər yenə nisbi olacaqdır, çünki Həqiqət yaranış kimi bənzərsiz, kamil və dolğundur, söz ustasının bədii yaradıcılığının, pedoqoji fəaliyyətinin bünövrəsində bütün müsbət insani keyfiyyətləri özündə birləşdirən humanizm fəlsəfəsi, həyat reallıqları durur. Bu əsərləri hələ məktəb illərində dəfələrlə oxumuşam, xüsusən, “Bir gəncin manifesti” romanındakı Bahar surəti qayğısız uşaqlıq illərimin sevimli obrazlarından biri idi. Kənd uşağının sağlam psixologiyası, yaşam tərzı, ehtiyacın, siyasətin kölgə sala bilmədiyı saf ürəyi, duyğuları hamımıza çox tanış, doğma idi.

Məhz belə ali hissələr, arzular şüurlu varlıq olan insana yaranışdan xas olduğı üçün şifahi xalq yaradıcılığının, daha sonra yazılı ədəbiyyatın da mayasını təşkil etmiş, lakin real həyatda müxtəlif ölçülərdə fərqli yanaşma təzləri ilə təhlil edilmişdir. İnsan cəmiyyətləri inkişaf edib təşəkkül tapdıqca humanizm ideyaları bütün ictimai fikri sarmış, müxtəlif dövnlərdə ayrı-ayrı təbəqələrin, siniflərin

və cəmiyyətlərin marağını müdafiə edən fəlsəfi konsepsiyalar kimi formallaşmışdır.

Humanizm fəlsəfəsi İntibah dövründə ictimai fikrin əsas mövzusu olmuş, reformasiya dövründə öz inkişafının yüksək zirvəsinə çatmışdır. İtaliyada C.Bokkaçço, F.Petrarka, Rafael, Mirandola, Mikelancelo, İngiltərədə Şekspir, F.Bekon, Fransada M.Monten, F.Rable, İspaniyada M.Servantes və başqa dahi şəxsiyyətlər insanın hərtərəfli inkişafı ideyasını bir konsepsiya kimi zənginləşdirmiş, Kant fəlsəfə məktəbi daha kamilləşdirmişdir.

Göründüyü kimi, humanizm fəlsəfəsinin təşəkkülü daim Avropa dövlətlərinə şamil olunur. Lakin bir həqiqəti danmaq olmaz ki, onun kökləri məhz qədim Şərqlə, eləcə də türk tarixi, mədəniyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycanca humanizm – insan fəlsəfəsi şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanmış, Nizami, Füzuli, Nəsimi, H.Cavid, M.Hadi, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Hüseynzadə və başqa dahilərin yaradıcılıqlarının bünövrəsində durmuşdur.

Sovet dövründə materialist dialektikaya arxalanan, özündən əvvəlki bütün tezisləri rədd edən marksizm-leninizm, yaxud proletar humanizmi şəxsiyyətin “atrofiası” üçün bütün elementləri özündə birləşdirərək insanı cılızlaşdırır, mənəvi dünyasından, qudsal həyatdan tamamilə ayırırdı. Şəxsi mülkiyyətin ləğv olunub ellikcə kollektiv mülkiyyətə keçilməsi sosial vəziyyətə, iqtisadi duruma aid olsa da, insanın mənlilik şüurunun sarsıtılmasına yönəldilərək öz real nəticələrini verirdi. Hakim partiyanın ideologiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilən sosializm humanizmi sovet həyatının bütün sahələrinə sirayət edir, fəlsəfi konsepsiyadan insanları əzən, milli mentalitetini sarsıdan ideologiyaya çevrilərək yeni sosialist quruculuğuna xidmət edirdi. Antihumanist sosializmə qarşı çıxanlar xalq düşməni damğası ilə məhv edilirdilər. Əslində sosializm humanizmi həyatın harmoniyasına qarşı çıxaraq insanları kamil şəxsiyyət kimi formalaşdıran mühitdən qopartmağa, bununla onları tamamilə manqurtlaşdırmağa, Vətən, millət hissələrini öldürməyə, xidmət edirdi.

Allah – Yaradan əbədidir, kamildir, qüdrətlidir, yaratdıqları Onun ÖZÜNÜFADƏSİDİR, bu da yaradılana ölməzlik iddiası verir.

Materiyanın formaları Ətraf aləmdir, Yer kürəsidir, Qalaktika-dır. Doğulduğumuz ev, qızındığımız ocaq, sığındığımız yurddur. Mir Cəlalin həyat və yaradıcılığı sovet dövrünə təsadüf etsə də, onun sinfi eqoizmdən uzaq əsərləri məhəbbət, sədaqət, şəfqət, ailə, yurd sevgisi kimi ömrümüzü-günümüzü mənalandıran, yaşamlı edən gözəl ideallar üzərində qurulmuşdur. Yazıçı Baharı o qədər incə, təsirli cizgilərlə vermişdir ki, Mərdan və digər obrazlar kölgədə qalır. Hər addımda rastlaşdığı rəzalətlər uşağın daxili aləminə kölgə sala bilmir, əksinə, işıqlı qəlbini cilalayır, qarışıq və qaranlıq dünyada pahlığı, saflığı ilə qabarıq nəzərə çarpır. Bu baxımdan Bahar Azərbaycan ədəbiyyatında ən təsirli, maraqlı uşaq obrazları sırasındadır.

Romanda bəşər övladlarına, xüsusən, günahsız insanlara, uşaqlara, qadınlara, qocalara humanist münasibət bərqərarıdır. Bahar hər bir azərbaycanlı uşağın qəlbindədir, onu “taniyanda” uşaq idim, yaşa doldum, mənimlə kənddən şəhərə köçdü, kömək-siz quş kimi çırpınan, kövrələn qəlbinin çırpıntıları böyük şəhərin dar küçələrində daim məni təqib etdi.

Bahar dərdiylə, əzablarıylə mənimlə böyüdü, mən isə Baharla daim uşaq qaldım. Ana oldum, amansız insanların danlaq, kötək yeri olmuş anasız körpənin qapılarda, küçələrdə söyülən, döyülən, aclıqdan qurumuş sısqa vücudunun gərginliyi, bitib-tükənməyən əzabları ruhumu incitdi.

Dövr dəyişirdi, Mir Cəlalin yaradıcılığı hər şeyi ələyən, öz boyunda, biçimində göstərən tarix pillələrində yüksəldikcə yeni-yeni mənalər kəsb edir, zamanın nəfəsi dəydikcə təzələşir, zənginləşirdi. Bu ölməzliyin sirri böyük Allahu öz varlığımızla, anamlarımızla dərk etməyimizdədir.

Hər birimiz üçün həqiqət formaları ayrılan maddiliklərdir.

Biz bu Tamın ayrılmaz hissələri kimi şüur prosesində formaları hissələrə bölərək mənimsəyir, öz enerjimizi, bilik və təcrübəmizi də ona veririk.

Forma itəndə məzmun başqa qəlibə girib, bizim üçün yadlaşsa da, əslində öz tutumunda dəyişməz qalır. **DƏYİŞMƏZ QALAN – ƏBƏDİ YADDAŞDIR.**

Mir Cəlal böyüklüyünün sirri bundadır ki, həyata kobud şəkilə müdaxilə etmir.

Müdaxilə dişinlə sal qayadan daş qopartmağa bənzəyir, əvvəl-axır dişin qırılacaq.

Bədii yaradıcılıq dəhşətli prosesdir, hər an səninlə vuruşmağa, məhv etməyə hazır olan şirə bənzəyir, məglub olsan, öz vərəğindən kənara çıxma bilməyəcəksən, qalib gəlsən, geniş ədəbi meydan, vuruş, risk, həvəs, yaradıcılıq ehtirası olmayacaq.

Sonuncu yol qalır, gərək ikiləşməyəsen, qucaqlayasan onu, varlığına, ruhuna hopasan, Birdə İki olasan. Həm Özün, həm Həyatın özü olasan.

Bəzi “ultramüasir” yazarlar gündəmdə qalmaq üçün özlərini inqilabçı, hətta islahatçı kimi qələmə verərək keçmişə təhrif, hətta inkar edirlər. Bununla belə “inqilabi” keçmişimiz istəsək, istəməsək də yaşanmış, bir əsrlik ağrı-acıları, dərdləri, ibrət dərsləri ilə millətin yaddaşında qalmışdır. Tarixin axınını saxlamaq – uşaqlıqdan qocalığa adlamaq, ahıllıqdan körpəliyə qayıtmaq kimi mümkünsüzdür. ***Axi həyat–digər həyat sönən yerdən başlamır, yüzlərlə, minlərlə ömür eyni adlamalarda, müxtəlif rənglərdə davam edir.*** 1990-cı il dövrlərində yenə başqa formatlarda yaşandı, torpaqlarımızı apardı, uşaqları isti ana qucağından, sevgililəri bir-birlərinin ağışından ayırdı. Evləri viran etdi, yurdları kor qoydu.

Zamanın axarını döndərmək istəyi insanın özünün də dəyişməsiylə nəticələnir, bu yenilik, islahat axtarışları ağrısız və itkisiz ötürür.

Romanda XX əsrdə böyük dəyişikliklər ərəfəsində Azərbaycanın mürəkkəb ictimai-siyasi mühiti təsvir olunur. Tarixə nə-

zər salsaq, bütün inqilablar mövcud cəmiyyətlərə, ictimai–siyasi quruluşlara etirazdır, köhnələrin yerinə öz baxışlarını, maraqlarını, iradələrini bərqərar etmək istəyidir.

İSTƏKDƏN CƏHDƏ KEÇMƏK ZORAKILIQ DOĞURUR.

Mir Cəlalın “Bir gəncin manifesti” romanı süjet xətti, surətləri ilə həmişə yenidir, çünki bütün zaman keçidlərində təkrar olunan, acı dərslərini verən, dəyişməz həyat reallığıdır.

Bahar obrazından söz açılanda dünya ədəbiyyatından tanış olduğum, müxtəlif inqilablarla bağlı olan bir neçə uşaq obrazı yadıma düşür. Dahi fransız yazıçısı Viktor Hüqonun məşhur “Səfillər” romanındakı Qavroşu hamıya sevdiren onun küçə həyatının kölgə sala bilmədiyi saf qəlbidir. Yazıçı 1832-ci il fransız inqilabının romantik, amansız, xaotik mahiyyətini bu obrazda ümumiləşdirmişdir. Heç bir hiylə, fənd bilməyən məzlum Bahardan fərqli olaraq ehtiyac, soyuq, aclıq kimsəsiz Qavroşu sındırmır, yumor hissiylə, zarafatla ən çıxılmaz vəziyyətlərdən çıxış yolu tapır, hətta çətinliyə düşən başqa insanlara da kömək edir.

Inqilab evsiz, ailəsiz, lakin bir an belə nikbinliyini itirməyən səfil “şahzadə” üçün növbəti macərədir, eyni zamanda azadlıq şüarlarıyla mövcud quruluşa üsyan edərək küçələrdə barrikada qurub ölümə meydan oxuyan inqilabçıların coşqun ruhudur. Qavroş mahnı oxuya-oxuya çovuyan güllələrlə gizlənpaç oynayır, ömrü də inqilablar kimi sürəkli və qısa olur.

Inqilablar, müharibələr böyükklərin peşəsidir, Qavroşun zənni kimi oyun- əyləncə, romantika deyil, qayğısız uşaqlığını itirənlərin faciələridir. Müxtəlif millətlərə mənsub olan Qavroşun və Baharın həyatlarının eyni faciəli sonluğu buna bariz sübutdur.

Bir mühüm məsələni unutmaq lazım deyil ki, hakim sovet ideologiyası daim uşaqları öz qaranlıq, çirkin məqsədləri üçün istifadə etmişdir. Sovetlər İttifaqında ölkənin bir nömrəli pioneri, kommunist vətənpərvərliyinin, partiyaya sədaqətin mücəssəməsi Pavlik Morozovu tanımayan yox idi. Onun barəsində əsərlər, məqalələr yazılırdı, adı uşaq müəssisələrinə verilirdi, qəzet-jurnal

səhifələrindən, radio efirindən, televiziya ekranından düşmürdü. Hətta haqqında film çəkilməmişdi. Sovet adamlarına Pavlik belə təqdim olunmuşdu, Sverdlovsk vilayətinin Gerasimovka kəndində ilk pioner dəstəsini yaradan Pavlik kolxoz quruculuğunda kommunistlərə fəal kömək edir. Qolçomaqların taxıl tədarükünü pozmaq niyyətlərindən təsadüfən xəbər tutan rəşadətli, prinsipial pioner onların planı barədə dövlət orqanlarına xəbər verir, hətta inqilab düşmənlərinin sırasında olan qolçomaq atasını ifşa edir. Satqınlığına görə qolçomaqlar (doğma babası, nənəsi və dayısı) onu və kiçik qardaşını meşədə xüsusi amansızlıqla qətlə yetirirlər. Günahsız uşaqlara qarşı ağılasığmaz vəhşilik bütün Sovet Ittifaqını sarsıdır, əfsanəyə çevrilən Pavlik Morozov böyüməkdə olan gənc nəsillər üçün kommunizm uğrunda sonadək mübarizə aparan, canından, ailəsindən keçən, sinfi düşmənlərə qarşı barışmaz və amansız olan parlaq ideala çevrilir.

Həmin dövrdə gənc nəslə ailə, dost, yoldaşlıq borcları kimi yüksək əxlaq normalarından uzaqlaşdırıb tamamilə partiya maraqlarının qulu etmək, doğmalarından, yaxınlarından ayırmaq, yeri gəlsə, üzlərinə durmağa, ifşa etməyə, hətta ölüm qərarına qol çəkməyə məcbur etmək Stalin siyasətinin əsas tərkib hissəsi idi. “Xalq düşmənlərinin” ifşası cəmiyyətin milli-mənəvi-dəyərləri, humanizm prinsipləri kimi dayaqlarının sarsıdılmasına yönəldilərək kütləvi psixoza çevrilir, milyonlarla insanın həyatına son qoymuş repressiyalara haqq qazandırır. İş o yerə çatmışdı, 1935-36-cı illərdə Siyasi Büro bir neçə dəfə Moskvada Qızıl Meydanda Pavlik Morozova abidə qoyulması barədə məsələ qaldırmışdı. Bir çox görkəmli sovet ziyalıları bu saxta, zərərli siyasətin aparıcı qüvvələrinə çevrilmişdilər. Proletar yazıçısı Maksim Qorki yazırdı: ”Onun xatirəsi itməməlidir, - bu kiçik qəhrəman abidə qoyulmağa layiqdir, mən inanıram ki, bu abidə qoyulacaqdır”.

Bu ideoloji çirkab, siyasi təxribatlar Mir Cəlal kimi vicdanlı söz ustalarının ruhunu qaralda bilmədi, onun ən gözəl əsərləri məhz Stalin repressiyasının tüğyan etdiyi illərdə qələmə alınmışdır. Humanizm – insanın bir səxsiyyət kimi rifahı üçün azadlıq, xoşbəxt-

lik amalını, bacarıq və qabiliyyətlərini əməli fəaliyyətdə sınamaq, nümayiş etdirmək haqqını tanıyan dünyagörüşüdür. Danmaq olmaz ki, “Bir gəncin manifesti” romanı, əgər adını nəzərə alsaq, həyatda xoşbəxtliyə heç bir ümidi qalmayan, siyasi yetkinlikdən deyil, ələcsizlikdən inqilabi prosesə qatılan azərbaycanlı gənc Mərdana həsr olunmuşdur.

Əsər həm də ağır yaşayışdan cana doyduğuna görə alışdığı həyat tərzindən ayrılıb başqa məcraya düşən kütlə psixologiyasının açılması baxımından maraqlıdır.

Azərbaycanda valideynin üzünə ağ olmaq Allaha ağ olmağa bərabər tutulur. Pavlik Morozovun inqilabi ayıqlığı nə üçün bu qədər şişirdilirdi? Əslində, bu məsələnin insanlığa zidd daha dəhşətli mahiyyəti partiya siyasəti səviyyəsində gənclərin antihumanizm ruhunda tərbiyəsi, kollektivləşmə hərəkətinə cəlb olunmaları, gələcəkdə sadıq, intizamlı, siyasi cəhətdən yetkin qüvvələrə, icraçılara çevrilmələri idi. Bütün SSRI xalqı qəhrəman pionerin şərəfli ölümünün 50 illiyini təntənə ilə qeyd edəndə Kaliforniya Universitetinin professoru, mühacir yazıçı Yuri Drujnikov Stalin siyasətini ifşa edən “001 nömrəli donosçu, yaxud Pavlik Morozovun yüksəlişi” adlı kitabı ilə bu qaranlığa, şübhələrə işıq saldı, daha doğrusu, böyük siyasi qalmaqal yaradaraq çoxlarının bildiklərini, yaxud təxmin edib, qorxudan susub demədiklərini açıqladı.

Siyasət iqtisadiyyatın astar üzüdür.

Zəhmətkeş xalqın əsas məqsədi qabarlı əlləriylə ərsəyə gələn həyat nemətlərini onu yaradana, yəni özünə qaytarmaq idi. Bunu haqq-ədalət də tələb edirdi. Təbii ki, Azərbaycanda olduğu kimi, inqilaba cəlb olunan bütün keçmiş sovet respublikalarında əmək adamları hər işartıda ümid çiraqlarının şölələncəyini zənn edərək yeni həyat uğrunda dibsiz uçurumlara atılırdılar. Ümidləri əvvəlki quruluşdan üzülən bu insanlar normal yaşayış haqqı, maddi həyat nemətləri uğrunda mübarizəyə qalxmışdılar. Onlar əsrlərlə arzusunda olduqları xüsusi milkiyyətin ləğvinə getdiklərini bilsəydilər, bu yolu qətiyyənlə tutmazdılar. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən minlərlə

insan aldandıqlarını başa düşəndə narazılıqlar yarandı. Yalnız bir faktı göstərmək kifayətdir ki, 1928-1932-ci illərdə bütün ölkədə 12 milyon kəndli kollektivləşmədən qaçaraq kənddən şəhərə köçmüşdü. Yerlərdə böyük həyəcan hökm sürürdü, iğtişaşlar baş verirdi. Dövlət bunların qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməli idi. Yalançı qəhrəmanın və onun kiçik qardaşının antiinqilabi terror aktı kimi qiymətləndirilən dəhşətli ölümü kollektivləşməni qəbul etməyən Ural-Sibir əhalisini qorxutmaq üçün dövlət tərəfindən göndərilmiş xüsusi agentlər tərəfindən tam soyuqqanlıqla icra olunmuş gizli tapşırıq idi. Həmin qanlı qətli müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən (heç bir iz qoymamaq üçün atdan düşülmədən tüfəng süngüsü ilə uşaqların bədənləri deşik-deşik olunmuşdu) cəlladlar partiya və dövlət tərəfindən yüksək etimada və mükafatlara layiq görülmüşdülər.

Bundan sonra ölkədə böyük təşviş yarandı, insanlar özləri, ailələri üçün qorxmağa başladılar. “Pavlik Morozovu qətlə yetirənlərə ölüm” adlı illərlə davam edən sürəkli kampaniya yüz minlərlə günahsız insanın məhvi üçün əsas oldu. Aldanış həqiqətən böyük idi, bu dəhşətli fakt o qədər şişirdilmişdi, hətta “demokratik” yenidənqurma dövründə Stalin repressiyaları ilə bağlı faktlar aşkarlananda belə partiya liderləri antihumanist sosializmin iç üzünü açıb, ifşa edən Pavlik Morozov məsələsini qabartmaq üçün ciddi tədbirlər görmüşdülər.

Gecə gündüzü əvəzlədiyi kimi, tarix də əvvəl-axır ədaləti bərpa edir.

Yazıçı Yuri Drujnikov öz kitabında bəşəri ideallara zidd, cinayətkar Stalin siyasətini ifşa edərək bütün dünyaya göstərdi ki, Serafimovka kəndində pioner təşkilatı, ümumiyyətlə, olmayıb, Pavlikin adı Paşka imiş, əvvəllər qırmızı partizan olmuş atası qolçomoq deyil, kənd sovetinin sədri imiş, Pavliki çuğulçuluğa məcbur edən ərinə başqa qadına qısqanan anası imiş.

Tarix boyu bərabərlik, azadlıq, ləyaqət kimi yüksək prinsiplər cəmiyyətdə insanlar arasındakı münasibətləri nizamlayan normalar kimi götürülmüşdür, lakin Kommunist partiyası 1920-

70-ci illərdə uşaq ədəbiyyatına birmənalı şəkildə partiya siyasətinin ayrılmaz, vacib hissəsi kimi baxaraq onu yeni insan tərbiyəsi kimi qələmə verirdi.

Partiya liderləri L.Trotski və N.Krupskaya səfeh uşaq qəhrəmanlarının amansız sovet reallığına sığmayan, gənc nəsli dövlətin məqsəd və vəzifələrindən yayındıran ağılasığmaz macəralarını **abstrakt humanizm** kimi ifşa edən məqalələr yazmış, belə obrazlar yaradan yazıçıları ciddi tənqid etmişdilər. İttihamların ardınca təqib və cəzalar gəlirdi, ona görə də K.Çukovski, C.Marşak və başqa uşaq yazıçıları ehtiyatlı oldular, D.Xarms, Y.Oleşa kimi yazarlar qadağalara məhəl qoymayaraq partiya qəlibinə sığmayan cəsarətli, real əsərlər yaratdılar. Sovet senzura sistemi bu “özbaşmalılıqlara” laqeyd qala bilməzdi, ideoloji cəhətdən “zərərli” əsərlər dərhal qadağan olundular.

1940-cı ildə Arkadi Qaydarın “Timur və onun komandası” povesti çapdan çıxdı. Əsərdə Qızıl orduda vuruşan əsgər ailələrinə, tənha qocalara təmənnəsiz köməklik göstərən, abadlıq işləri görən nümunəvi pioner Timur və onun əmlərini icra edən balaca köməkçilərindən ibarət komandasından danışılırdı. “1 nömrəli pioner” epidemiyası təzəcə səngiyirdi ki, Timur azarı tüğyan etdi. Bu, adi uşaq dostluğu, oyunları deyildi, intizamlı, sovet ruhuna uyğun fəaliyyət göstərən komanda sosialist qayda-qanunlarına, yaşayış tərzinə tabe olmayan uşaqları cəzalandırır, hətta həbs edirdi.

Timur və onun dəstəsinin humanist şüarları, zorakı sovet reallığını əks etdirən sərhədsiz “xeyirxahlığı” bütün ölkəyə sirayət etdi. Bu, kommunist uşaq tərbiyə sisteminin ikinci mərhələsi idi, yəni bolşevik inqilabının bərqərar olmasında canla-başla iştirak edən gənc nəsil artıq sovet quruculuğunun fəal iştirakçısına çevrilmişdi. Ölkədə “timurçu” komandalar yaradılmağa başlandı.

Yaradıcı insanı yaşadığı dövrdən, zamandan ayırmaq – onu həqiqətdən ayırmaqdır.

“Pavlik Morozov”, “Timur və onun komandası” kimi partiya ideologiyasına xidmət edən əsərlər Mir Cəlalin həyat və yaradıcılığı dövründə uşaqlar tərəfindən ən çox oxunan və nümunə göstərilən

əsərlər olsa da, saxta kommunist humanizmi ədibin ruhuna yad idi. Sosializm realizminə, sovet uşaq ədəbiyyatına dərinləndən bələd olan yazıçının bədii yaradıcılığı və pedoqoji fəaliyyəti sovet təbliğat maşınının çarxına düşməmiş, M.Ə.Sabir, Ə.Hüseynzadə, C.Məmmədquluzadə, Sona, Qumru, Qədir kimi onlarla canlı, maraqlı surətlərlə bu zülmətdən işıq kimi sıyrılıb çıxmışdır. “Bir gəncin manifesti” romanı sovet istibdadının tüğyan etdiyi dövrdə qələmə alınsa da, bolşevik quruluşunun qələbəsindən əvvəlki dövrü əhatə etdiyi üçün həmin qaranlıqlar Bahar obrazının kövrək, pak qəlbinə kölgə sala bilməmişdir. Azərbaycanda doğulmuş, yalnız ata, ana, cəmiyyət qayğısına ehtiyacı olan zəif, incə ruhlu bir uşağın məhz *İNQİLAB ƏRƏFƏSİNDƏ, “XİLASKAR” BOLŞEVİZMİN QƏLƏBƏSİNİ GÖRMƏDƏN ÖLMƏSİ* Pavlik Morozov yalanlarının, Timur və onun nəzarətçi komandasının ürəkvruran fəallığının məntiqi inkarı idi.

Romanın adları çəkilən əsərlərlə, demək olar ki, bir dövrdə, 1940-cı ildə tamamlanmasını nəzərə alsaq, Bahar obrazı təbiiliyi, paklığı ilə bir daha gözlərimizdə ucalır. Vətənpərvər yazıçının bütün həyat və fəaliyyətinin, bədii-elmi yaradıcılığının mənasına, məğzində çevrilmiş yurd, torpaq, millət təəssübkeşliyi, nəhayət anata, ağsaqqal izzəti, övlad məhəbbəti, bacı-qardaş sayğısı, dost, qohum, qonşu hörməti, namus, qeyrət kimi ali hissləri heç bir partiya şüarı, siyasi kampaniya üstələyə bilməmişdi.

Zorakılıq olan yer insaf və şəfqətin, məhəbbət və sədaqətin üzünə qapalıdır. Bahar bu sorumsuz seçimin qarşısında qolubağlı qalıb. O, günahsız qurbanlıqdır, qurbanın nəsibi isə labüd fəlakət və ölümdür.

Zahir dəyişib, batin əvvəlki kimidir.

Kövrək Baharlar coşub-daşan inqilab ehtiraslarının, öz bətnlərində çürüyən, qısqıran, qabığını catladıb, daşımağa məcbur olan siyasi mahiyyətlərin müqavimətini qırıb, yeni mərhələyə adlamaq iqtidarında deyillər. Belələrinə nicat yoxdur, nəsibləri ayaq altında qalıb parçalanmaqdadır.

Azadlıq nisbidir, Özünənəzarətin yüksək pilləsidir.

Romanın zəngin süjet xətti Azərbaycanda bolşevik inqilabına keçid dövrü üstündə qurulmuşdur. Yazıçı göstərir ki, bu zaman mizan-tərəzi itir. Bəbir bəy kimiləri üçün hürriyyət onun özüdür, kimi deyirsən yıxmaq, kimi deyirsən tikmək ixtiyarı və iqtidarındır.

Bu ilki bahar heç zaman “görünməmiş bahar idi”, ayrı bir həyatdan, ayrı bir səfa, ayrı bir dünyadan xəbər verən, milyonların ürəyinin arzularını duyan, oxşayan, oyadan, çiçəklədən bir bahar olmalıydı. “Buludlu göy intizar çəkən bir qəlb kimi çırpınır, bir an da eyni vəziyyətdə qalmırdı. Cida boyu qalxan günəş cənuba axan müxtəlif biçimli, müxtəlif şəkilli, əlvan buludlar arxasında gah çırağ kimi yanır, gah köz kimi sönür, gah kəhraba kimi saralır, gah sədəf kimi parıldayırdı”. Göründüyü kimi, əsərin elə proloqunda bahar günəşinin dörd orijinal bənzətməsi verilmişdir. Belə gözəl təbiət təsvirləri obrazlarla, hadisələrlə ilmələnməyə daim dəyişən psixoloji hallar, əhvallar kimi məzmunu ədəbi qəlibdən çıxarıb zənginləşdirir.

Zaman çevrəsinin eyni nöqtələrinin bənzərsizliyi, cazibəsi məhz belə parıltılardan və arzulardan ibarətdir.

Həmin məqamlarda həyəcanlanıb “ay dünya” deyə qışqırmaq istəyirsən. Romanın bütün əhvalı, qayəsi günəşin şüaları bir şəh damlasına sığışdığı kimi bu proloqda cəmlənmişdir. Ədalət tələb edir ki, təbiətin nemətlərində payı olan – onu sevən və yaradan olsun. Əfsuslar olsun, hələ o an gəlməmişdi, bunun üçün neçə-neçə yollar keçilməliydi, faciələr yaşanmalıydı. Təsadüfi deyildir ki, birinci fəsil “Təhqir” adlanır – insan ruhunu xırpalayan, əzən, mənən, cismən məhv edən təhqir. Kasıb uşağı küçədə bitən ehsanlıq tut ağacına görə danlanır, təhqir olunur, döyülür, alçaldılır, yalnız bir səbəbə görə, insan yaşadığı cəmiyyətdə güclü olmalıdır. Mühit həmişə canlıları özünə tabe edib, tərkib hissəsinə çevirməyə can atır, tabe olmayanlar kənara atılır. Siyasət böyüklərin oyunudur, onun Bahara aidliyi yoxdur, bu hadisələrin çoxunda iştirak etməsə də, hadisələr onu qısnayır, əzir, ana qucağından qapılara salır. Uşaq olsa da, haqsızlığı dərk edir, ona etiraz etmək istəyir. Dü-

şünür ki, heç kimin olmayan ehsanlıq tut ağacının meyvəsindən yeyib ac qarnını doyurmağa ixtiyarı çatır. Haqqını istədi, nə oldu, söyüldü, döyüldü, hətta paltarsız qaldı. Anası Sona oğluna baxıb duruxur:”Bunun təqsiri nədir. Bu da uşaqdır, bu da insandır, ehsanlıq tut əslən bunun üçün, yetimlər, aclar üçün əkilib, hacı oğlunda, heç olmasa, darı boyda da insaf gərək ola ya yox? Bu zülmü kim götürər...”

Günah döyüləndə, yıxılanda olar. Bahar bir daha anladı ki, inadında dura bilməz, uşaq ağı ilə bu acı həqiqəti dərk etdi, təqsiri yalnız kasıblıqdır. Qardaşı Mərdan da günahı Ağaməciddə görmədi. Dedi ki, günahları kasıblıqdır. “Canın çixsın kasıb olma! Yıxıl öl kasıb olma!”

Göyün altında, yerin üstündə Allahın həqiqəti Ədalətdir. Ehsanlıq tutun meyvələri yetimə halaldır, lakin insan cəmiyyətinin qanunlarını güclülər yazır, həqiqət onların tərəfindədir, hacı oğlu Ağaməcid uşaq olsa da, çoxdan əzbərləyib bunu. Bilir ki, mərhumiyyət Bahara haqq qazandırmır, ona halal olanlar güclülər tərəfindən alına bilər, hətta son libasını da əynindən çıxarıb lüt qoyurlar.

Keşməkeşli dövrün ağır-acıları kənddə, şəhərdə eynidir. Yazıcının təbirincə kənddə “hər qayadan qopan daş kəndlinin başına dəyir”. Bakıda da “bəy–xan ağalığıdır, təfavütü nədir?”

Elə ilk fəsillərdən görünür ki, zorakılıq qurbanları cəmiyyətin ən çox zəif, zərif təbəqələri uşaqlar və qadınlar olur. Ehtiraslar qızışan, maraqlar toqquşan vaxtda qabarlı əlləri ilə halal çörəyini daşdan çıxaran rəncbər, rəngi neftdən-mazutdan seçilməyən, ağır işlərdən belini düzəldə bilməyən fəhlə eyni aqibəti yaşayır, eyni əziyyəti görür. Tale birliyi məzumluların səbr kasasını doldurub bir axara yönəldir. Əks tərəf bu axının qarşısını almaq iqtidarında olmadığından zülmü artırır, fiziki təzyiği gücləndirir. Ölkədə bütün mənəvi dəyərlər itdiyindən hər iki tərəf çaşqınlıq içində ictimai dayanıqlığını saxlamaq istəyir.

Yazıcının yaradıcılığı qəlbindən, ruhundan süzülüb gələn canlı həyatdır. Bu əsərdə Mir Cəlal yaradıcılığına xas olan güclü

dinamika təbiət təsvirlərində daha aydın nəzərə çarpır. İlin gülzar fəsli baharın gözəllikləri Bahar adlı uşağın acı taleyi ilə tez-tez qarşılaşdırılaraq məzmunu canlandırır, zənginləşdirir. Qış köçünü təzə sürüb gedib. Bahar yaşıl, məxmər otlarla döşənmüş çəmənlikdə quzu otarır. Aclığın dadını bildiyi üçün çalışır quzular doyunca yesinlər. Öz qayğısız aləmindədir, tutduğu ana kəkliyi sinəsinə basıb, hədsiz sevincdən özünü itirib. Kəkliyin “badam kimi iri, qəşəng, sanki sürməli gözlərinə” baxıb xəyal eləyir ki, anası quşu görməyə gələcək. Kəkliyinə qəfəs aldıracaq. Kəklik cüce çıxardacaq. Çöldən sünbül gətirib onu yemləyəcək.

Taleyi qara gətirənin bəxt quşu qucağında qalmaz. Kəkliyini əlindən uçurduqdan peşman Baharın bu ağır kədərini yazıçı belə təsvir edir: “Bayaqkı aydın, təzə və xoş xəyallarının yerini həmişəki ağır, o qaranlıq, həsrətli yetimlik pərdəsi” tutur. Baharı quzu kimi caynağına keçirib sürüyən yasovul yassar onu Mərdanın yerini öyrənməyə aparır. Məzlum uşaq qorxusundan qışqırır, kömək diləyir, lakin hamı lal-kar olub yanından ötür, ona yardım etmir. Ötənlər Yassara lənət oxusalar da, özlərini qamçının altına salmaq istəmirlər, onlar istəsələr də kömək edə bilməzlər, bilirlər Bahara qatılıb mal-qara kimi yüzbaşının hüzuruna sürüləcəklər

Dağdan azğın sellər gələndə tez axarını tapır, ağına-bozuna baxmadan hər şeyi süpürləyib aparır. Romanın ikinci yönü bolşevik xəttidir. Bolşevizm azar kimi camaata yoluxub. Onun da tərəfdarları qruplaşmağa başlayırlar. Azərbaycan poliqona dönmüşdür. Millətin siyasiləşməsi ağır gedir. Kənddə güzəran o qəddər pisdir, bir parça çörəyin həsrətində olanları hər axına döndərmək mümkündür. Fəqir-füqaranın səbr kasası daşsa da, birlik yoxdur, bunu ağalar da anlayır. Hətta İlyas bəy kimi zalım adam ehtiyatlı tərپənməyi, zülm yoluyla, yanğınlı camaatı ürkütməməyi məsləhət görür, onun əshabələri arasında bu məsləhətə etiraz edənlər tapılsa da, axırda hamı razılaşıır. Erməni fitnələri üçün daha geniş meydanlar açılır, Mərdanın erməni dostu Süren bolşevik “dəyirmanına su tökür”, keşiş libasını dəyişir ki, onu tanımasınlar. Beş-on günlüyə müsəlman olanlar bizimlə sovet

hökumətini qurub 1937-ci ildə Müşfiqi güllələyənlər arasında olacaqlar. Övladları rus qanıçənləri ilə bir sırada Xocalının dinc sakinlərini güllələyəcəklər.

Bu da bizim tariximizdir, onu görməmək, inkar etmək mümkünsüzdür, çünki O ELƏ ÖZÜMÜZÜK.

Mir Cəlal kiçik qəhrəmanının ağır, iztirablı həyatını gözəlliklərlə qarşılaşdıraraq canlandırır, axı kasıblıq olan yerdə arzulara yer yoxdur, onun yerini ac qalmaq qorxusu, bir parça çörək həsrəti tutur. Mahir söz ustası bu təzadlarla süjet xəttini kəskinləşdirir, oxucunu daim həyəcəyə saxlayır. Millətin içində yaşayan, aclığın pəncəsində boğulan, zülmün caynağında çabalayan insanlar, lap elə Baharın dul anası Sona, didərgin qardaşı Mərdan çətin bu cənnət yerlərin ülvi gözəlliyini görələr. Tutduğu ceyrən balası Baharın doğulduğu kəndlə sonuncu ilgisidir. Əvvəl yeganə dayağı, qardaşı Mərdan, sonra sevdiyi, iki gözü kimi əzizlədiyi ceyranı itirir. Bahar onların getdiyi yolla gedir. Yazıçı bu yolu qəsdən seçir—hər bir insanın son mənzili, ucu bilinməyən, qarışıq zamanların, kimin ətəyinə əl atacağını, kimə üz tutub nicat tapacağını bilməyən millətin keçilməz yolunu. Heç yerdən işıq düşməyən, daralan yol. Bəlkə ümidə, bəlkə də məhvə yönələn yol.

Qardaşının getməsi ilə Baharın son ümidi əlindən gedir. Çar əsarətindən, bolşevik ideyaları ilə ümitsiz insanları yeni məhbəslərə yığanlardan, Azərbaycanda müstəmləkələrini yaratmaq istəyən ingilislərdən, öz ağalarından imdad yoxdur.

Bahar yetimdir, arxası, köməyi yoxdur. Qardaşının getməsi ilə son ümidi əlindən çıxır. Həmişə belə olub. Böyüklərin əziyyətini bir qayda olaraq günahsız uşaqlar çəkir. Mərdana görə kəndlərdə heç kəs onu işə götürmür. Bir qarın çörəyə başqa kənddə nökrəçilik etməyə başlayır. Yaşına uyğun olmayan ağır işlərdə çalışır, yük daşıyır, bənd bərkidir, mal otarır, cütə gedir, yorğunluqdan gecələr ölü kimi düşür.

“Gizildəyən dizlərini bükər, arxalığını üstünə çəkər, axur süpürgəsini başı altına qoyub çul kimi düşərdi”. Onun faciəli kənd həyatının bu sərrast təsviri oxucunun qəlbinə yandırır.

Xırman işi Bahar üçün cəhənnəm əzabıdır. Yayın qızmar bürküsündə Baharın yalın ayaqlarına, hətta dırnaqlarının arasına pulcuqlar batır, amma dayanıb dura bilməz, balaca dairədə küləş samana dönənə kimi öküzlərin arxasınca yürüməlidir. Öküz dözü- münün qarşısında aclıqdan, yuxusuzluqdan zəifləmiş balaca uşaq yorulub tab gətirmir. Başı gicəllənənə qədər qaçır, yıxılmamaq üçün heyvanın quyruğundan tutur. Qaralan gözlərinin qarşısında ətrafında olan, lakin əli çatmayan ləzzətli şeylər var. Kaş güllü bağ-bağçalarda, yaşıl çəmənlərdə oynayırdı, xoşbəxt bəy balalarının, kərə yaxmacları yeyən hampa uşaqlarının yerində olaydı. Baharın iztirablı həyatı əsərdə belə təsvir olunur: “Onlar heç nəyə həsrət deyillər. Yavan arpa çörəyi onların aqlını aparmır. Üzləri gün altında qabıq qoymur. İstidən gözləri ağramır, dizləri gizildə- mir, tərdən boğulmur, qızdırmaya düşümlər”.

Həyat ona xoşbəxt gözlərlə baxan üçün gözəldir.

Böyük sənətkar rəssam təxəyyülü ilə ecazkar tablolar yaradır. Bu gözəl təbiət, “kərənti kimi işıldayan” çay, göydə süzən qaranquşlar, məxmər, mixək güllərinin aqlı aparən ətirləri ilə süs- lənən bağlar...bunlar başqalarındır, Bahara heç nə düşmür. Şirin xəyallara belə dalmağa qoymurlar. Xəyallarında kəndə gedir. Budur, dağlarda mal otarır. Yenə yaz gəlib, mal otarsa da, gül-çi- çək yığmağından qalmır...

Allah yetimə də sevinc bəxş edə bilər, amma bu uzun sürmür. Kənddə kasıb-kusublar cavan ikən qocalırlar, heç kəs uşaqılıqdan cavanlığa keçid etmir, ayaqları yer tutanlar çöl-bayır işinə, nökrəçiliyə sürüklənirlər. Çəkdiyi əziyyətlər həssas uşaq qəlbini korşaltmayıb. Gözəl mənzərələr uşağın ruhunu oxşayır, ürəyini rıqqətə gətirir. Tapdığı bala ceyran gühahsız xilqəti müvəqqəti xoşbəxtliyin qucağına atır, lakin zalım adamlar Allahın bu kiçik hədiyyəsini ona çox görürlər. “Vağzal” ingilisinə ceyran bağışlamaq istəyirlər. Baharın insafsız ağaları dağı-dərəni keçib vətən torpağının şirəsini çəkməyə gələn şeytanların qarşısında səc- də edir, körpə uşağın sevincinə “şərik” çıxırlar. Hadisələr sərrast təsvir olunur: “Sona vətəninin, xalqının başına gələn fəlakətləri öz həyatında aşkar hiss edirdi. Körpə bir uşağın sevincini də qarət

edən bu canavar iştahlıları kim, nə zaman bizim ana torpaqlardan qovacaqdır? Nə zaman, nə zaman ?..”

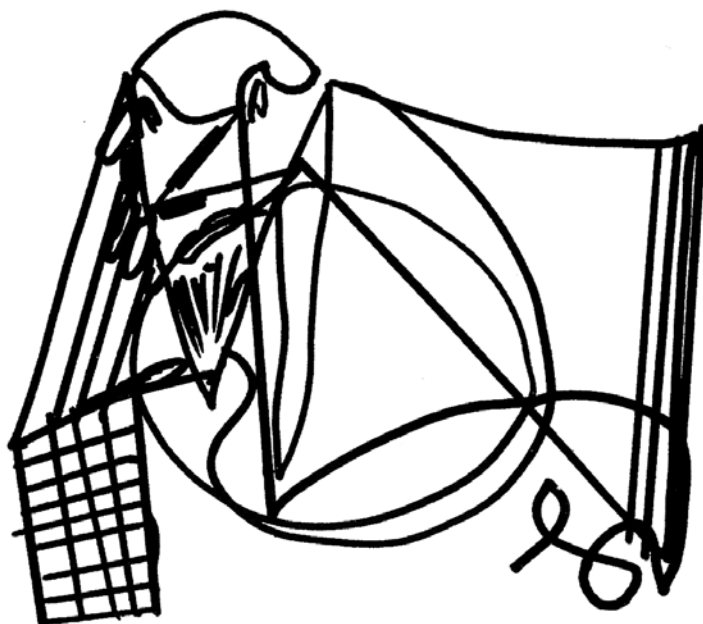
Aciz Baharın kənd iztirabları bununla sona çatır, yetim ceyran balası kimi anasından ayrı düşür. Onun şəhər həyatı Mərdanın inqilabi fəaliyyətindən daha maraqlı, təsirli və ibrətlidir. “Nə qardaşından xəbər verən var, nə anasına xəbər aparan var idi”. Bakının qılınc kimi kəsən xəzrisi bu kiçik, arıq vücudu qapıdan qarıya qovur, bir yer tapıb daldalana bilmirdi. Ölüm başının üstünü kəsmişdi, hamıdan mərhəmət diləyir, yardım əvəzinə söyülür, döyülürdü. Yazıçı uşağın düşdüyü fəlakətin böyüklüyünü çox təsirli səhnələrlə vermişdir. Bu şəhər kimsəsizləri, yetimləri küçəyə, qarın-boranın qoynuna atırdı. Bəla göydən göndərilmişdi, bir torpaqda yaşayan, bir havayla nəfəs alan insanlardan gəlirdi.

Güc pul və mənəbdədir. Mir Cəlal bu acı həqiqətləri belə verir: “Göyün bəlaları Sonanın uşaqlarına bir şey edə bilməzdi və etməmişdi. Göylərdə elə bir bəla da yox idi. Ancaq yerlərdən qalxıb göyün yeddi qatından keçən bəlalər Sonanın balasını–Bahar kimilərini məhv edirdi”.

Bahar qışın çəngəlində donur. Düşünürsən, İlahi, necə ola bilər, bu böyük şəhərdə körpə, yazıq uşağa rəhm edən, yardım göstərən bir insafli adam tapılmadı? Hanı şovinst ermənilərə, ruslara, ingilislərə ürəyinin qapılarını açıb, sənəndə yer göstərən, əsarətini satın alan qonaqpərvər xalqın insafı, mürvəti? Hadisələrin reallığından dəhşətə gəlir, talesiz Bahardan böyük kədər və həyəcanla ayrılırsan, belə uşaq obrazları oxucuda övlad məhəbbəti, rəhmdillik, şəfqət kimi humanist hisslər oyadır. Bu sonluq qələbə çalmış bolşevik inqilabının təntənəsini kölgədə qoyur, sanki əsər burada tamamlanır.

Bahar sağ qala bilməzdi. Onun körpə həyatı vaxtında qırılmışdı. Qarşıdan sovet əsarətinin yeni mərhələsi, amansız repressiyalar, tariximizə qara səhifələr kimi düşən, minlərlə baharı yuvasından perikdirən, yetim qoyan Göyçə, Qarabağ, Zəngəzur faciələri gəlirdi.

**MİR CƏLALIN ROMANLARINDA
ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ**

Yaradıcı insanın azadlığı onun əvəzolunmaz sərvətidir. Bu azadlıq Allahın bütün yaratdıqlarına şükr hissi ilə təkrar olunmaz gözəlliklərin, ilahi sevginin, vicdan azadlığının, bitib-tükənməyən ülvî arzuların, saf diləklərin təzahürləri və tərənnü-müdür.

İnsan iki ömür yaşayır, böyük Allahın bəxş etdiyi ömür – gün payını, reallığı – cəmiyyətdəki həyatını. Bu qarşılıqlı prosesdə insanlar sanki tarixi sətir-sətir “tərtib edirlər”, tarix isə insanları arı pətəyi olan cəmiyyətdə sanalayıb yenidən “yaradır”. Söz ustası kadr arxasında qalan rejissor deyil, yazan qələm onun əlindədir, oxucusunu əsl gerçəkliklə üzbəüz qoyan sənətkardır. Kimliyindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin bir vətəndaş qadağası, “tabusu” var – tarixi təhrif etməmək.

Yaradıcı insanın tarixi təhrif etməsi Yaradana, özünə, xalqına, bütün bəşəriyyətə ikiqat xəyanətdir.

Tanınmış Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal kommunist rejiminin asıb-kəsən vaxtında yaşayıb-yaratsa da, bədii yaradıcılığında, elmi fəaliyyətində sətiraltı mənalardan qoparaq cəsarətlə yaddaşımızı təzələmiş, bizi təkrar-təkrar milli faciələrimizin kökünə qaytarmışdır. Həyat həqiqətlərinə sadıq qalmağa müvəffəq olan yazıçının böyüklüyü elə bundadır ki, təsvir etdiyi hadisələrin axarınca, ya da əksinə getməmiş, öz izini, xəttini tutaraq qəlbinin, ürəyinin səsiylə yazmışdır. Mir Cəlalin 1935-ci ildə tamamladığı “Dirilən adam” romanında həyat o qədər canlıdır, biz onu yenidən yaşayırıq, yaşayırıqsa, yaxşısıyla–pisiylə tariximizi yaşadıırıq.

Qarışıqlıq – xəyanətin qaynağıdır.

Romandakı hadisələr iyirminci əsrin əvvəllərini əhatə edir. Zaqafqaziya qaynar qazanı xatırladırdı, mizan-tərəzi itmişdi, erməni millətçiləri əlverişli fürsətdən məharətlə istifadə edərək dəfələrlə cildlərini dəyişib, bolşevik hərəkatının öncülləri olur, milli hökumətimizin dayaqlarını sarsıtmaqla istədiklərinə çatırlar. İrəvan Yerevan olur, Göyçə gedir... Parça-parça zəbt etdikləri torpaqlarımızda qondarma erməni dövləti qururlar. Yenə gözləri doymur, ölkəmizin içərilərinə–evimizə, ocağımızın, süfrəmizin başına, lazım gələndə hərəcə qoyduqları qızları, arvadları ilə ailələrimizə soxulurlar.

Təbii ki bunlar yalnız yazıçı təxəyyülünün məhsulu deyil, qarışıq dövrün, zamanənin, ziddiyyətli Azərbaycan reallıqlarının təzahürü idi.

Mir Cəlal kimi qeyrətli söz ustalarımız sovet senzura sisteminin təzyiqlərinə baxmayaraq vətəndaş məsuliyyəti ilə dönə-dönə bu acı, danılmaz, lakin yasaq olunmuş faktlara qayıdırlar. Ədibin yaradıcılığında bizi valeh edən həm də orijinal, demokratik yazı üslubudur, əsərlərində yazıçı şəxsiyyətinin təzyiqi görünür, həmişə yüksək vətəndaş mövqeyi, dərin biliklər nümayiş etdirsə də, eyni hadisələrə fərqli münasibətlər ortaya qoyur. Sənətkar realizmini üstün tutan yazıçı həm də təsvir etdiyi hadisələrin iştirakçısıdır, əsas və ikinci dərəcəli, müsbətli-mənfi bütün qəhrəmanları canlı həyatın parçasıdır, onların taleyini bizə də yaşadır. Bəzən ayırd edə bilmirsən yazıçı kimə üstünlük verir, kimə rəğbət göstərir, kimi mənfi qəhrəman kimi nəzərdə tutmuşdur. Yaxşını pisdən ayırmaq seçimi həm də oxucunundur.

İlk baxışdan adama elə gəlir ki, roman çox sadə süjet xətti üzərində qurulmuşdur. Qabarlı əlləriylə zorla çörək pulunu çıxaran kasıb Qədirin gözəl-göyçək arvadı Qumruya Bəbir bəyin gözü düşür, azğın bəy qadını necə olursa-olsun ələ keçirtmək istəyir. Bu məqsədə nail olmaq elə asan iş deyil, Qumru qeyrətli qadındır, həm də el-oba buna namussuzluq kimi baxacaq, Bəbir bəy nüfuzdan, hörmətdən düşəcək, lakin bəy müxtəlif tədbirlər tökür, yalana, böhtana, başqa alçaq vasitələrə əl atmaqdan çəkinmir. Öncə qadının ərini aradan götürmək lazım gəlir. Süjet bundan sonra haçalanaraq iki istiqamətdə davam edir – ailəsindən ayrılmış, elindən-obasından didərgin düşmüş sadələvh Azərbaycan kəndlisi Qədirin acı, sərgərdan həyatı, körpə qızıyla uçuq dam altında tənha qalmış, amansız taleyin ümidinə buraxılmış, lakin namusunu sonadək heç nəyə satmayan zavallı Qumrunun iztirabları, çirpintıları.

Siyasət yalanın, xəyanətin əkildiyi, bol bar-bəhər verdiyi münbit torpaqdır.

Ermənilərlə zaman-zaman “yaxın dostlar” kimi yaşamağımızı heç zaman dana bilmərik. Həmişə dəyişməyən bir sonluq olub, əbədi düşmənlərimiz fürsət tapan kimi xəyanətə keçiblər. Əsərdə təsvir

olunur ki, Bakıda ara qarışıb, siyasi maraqlar coşub, çarpazlaşır. Azğın olduqları qədər tədbirli olan erməni millətçiləri hərcmərclikdən istifadə edərək quldurluqla məşğul olur, günahsız insanları çapıb-talayır, həlledici an, əlverişli vəziyyət gözləyirlər ki, Azərbaycan Cümhuriyyətini boğub ən yüksək mövqeləri tutsunlar, məqsədlərinə çatsınlar. Belə çətin məqamlarda rus çarı Nikolayın qulluğunda yallanıb, ondan əli üzüləndən sonra yeni qurulan hökumətə yarınmağa çalışan, mənəb, var-dövlət qazanmaqdan başqa heç bir marağı olmayan Bəbir bəy Qumrunu toruna salmaq üçün Qədiri dilə tutub qulluğa göndərir. Əsərdə Qədir–Qumru müsibəti Azərbaycan xalqının həmin dövrdə dilənçi gün-güzəranı, gecə-gündüz barlı-bəhərli, bərəkətli torpaqlarda bellərini düzəltmədən çalışsalar da, balalarına bir qarın çörək qazana bilməyən kəndlilərin ağır həyatıdır. İnsan dözülməz vəziyyətdə, əlbəttə, suda boğulan nicat üçün saman çöpünə də əl atdığı kimi hər qarşısına çıxanın, bir az anlam göstərən arxasınca gedir, ondan kömək, qurtuluş gözləyir.

Varlı da, kasıb da erməni təhlükəsini görür, daşnakların azğınlaşmasının faciəli sonluğunu başa düşür, lakin böyük təhlükənin qarşısını almaq üçün aralarında milli birlik yoxdur. Yığcam bir dialoq bu gərgin duruma aydınlıq gətirir:

– Qədiri!

– Öldürüblər?

– Canını da alıblar!

– Gavur?

– Lap gavur, kirvələr!

– Dağda?

– Yox, yolda. Carçı dərəsində üç erməni tutduq. Qədirin başbiletini onların cibindən çıxdı. Görünür dağa gedəndə soyub öldürüblərmiş...Qorxma onun qanını qardaşın yerdə qoymazdı”.

Bununla xatırlanır ki, düşmənli xalqıq, ermənilərin kinküdurəti heç zaman səngimir, həmişə eyni silahı – unutqanlığımızı işə salırlar, bu baxımdan bizi özümüzədən yaxşı tanıyırlar.

Erməni zəhəri ətimizə, qanımıza, iliyimizə işləyib, xain qonşu yalnız qonşuluqda, böyrümüzə, yan–yörəmizdə yaşamır, aramızda, bizimlə olur, əlinə fürsət düşən kimi zərbəsini vurur–

çuğullayır, şərləyir, çalır-çapır, öldürür, yerimizə-yurdumuza sahib çıxır. Yetmiş il unudulubmu? Özümüzü görməməzliyə vurub yan keçsək də, Azərbaycanı caynağından buraxmayan erməni xəyanətinin və təcavüzünün hər dəfə təkrar olunmasının günahını kimlərdə görməliyik?

Yazıçı cəmiyyətdəki boşluğun yaratdığı faciələrin kökünü tam açaraq başqa əsərlərində olduğu kimi onun səbəbini milli şüurumuzdakı kəsirlərdə görür. Xilas yolumuz isə vətəndaş həmrəyliyində, milli birlikdədir. Harınlamış bəylər, azğın yüzbaşılar, əli şallaqlı kəndxudalar, ikiüzlü din xadimləri ciblərindən o yanı görmürlər. Mir Cəlal bu acımacaqlı vəziyyəti aşağıdakı sərrast cümləylə vermişdir: “Bu söhbət nə qədər qərribə, nə qədər təzə olsa da Bəbir bəyi məşğul edə bilmirdi, çünki o çox dalğın idi, gecikmiş və kiflənmiş bir “eşqin” qorxusu ilə keflənmişdi”.

Ölkədə ehtiyac kasıbların ruhunu əzib, cismini xırpalayıb, başını qatıb, heç kəs yaşadığı evin kandarından, kəndinin-kəsəyinin həndəvərindən, tamahının, şəxsi marağının çərçivəsindən kənarə çıxıb həmvətənləri ilə birləşə, yeni dünya, yeni dövlət qura bilmir.

Milli burjuaziya hələ zəifdir, təzə ayaq açan uşaq kimidir, xalqa başçılıq edə bilmir. Ermənilər və bolşevik qüvvələri bu boşluqdan istifadə edir, yaralı yerlərimizi öyrənib ondan yararlanırlar, ilan kimi hansı damardan çalmağı yaxşı bacarırlar. Əsərdə bu acı tarixi həqiqət belə ifadə olunur:

“Ağsaqqal kişi Qədirlə yanaşı, diz-dizə gedirdi. Onu başa salırdı:

– Bundan bu yana yollar qorxuludur, oğul, ermənilər rahat oturmurlar. Yaraq-yasağını yüklərdə gizlət. Yoxsa nə lazım, mərdiməzara rast gəldin. Bizi də incidərlər”.

Mir Cəlal erməni quldurlarının azərbaycanlı yolçuları talan etməsini kiçik bir səhnədə təsvir etsə də, bununla bir çox tarixi həqiqətləri yenidən gündəmə gətirir. Qədirlə həyəcan və qorxu içində yol gedirlər.

“Axşama yaxın idi. Heç bir insan izi yox idi. Səssizlik ürəklərdəki qorxu hissini daha da artırırdı. Qatırçılar udqunmağa da ehtiyat edirdilər. Dərənin dibinə endikcə göz böyüyür, hər şey qaralır, şübhəli görünürdü”.

Bu canlı təbiət təsviri sanki Azərbaycanın o zamankı ağır, qorxulu əhvalının əksi idi, çünki cəmiyyətdə gərginlik hökm sürürdü, ermənilər həmişə olduğu kimi dar macalda başımızın üstünü alırdılar. Nə gizlədək, onlar belə “qoçaqlıqda” həmişə bizdən üstün olublar.

Hazırlıqlı qaçaqlar təpədən dırnağa kimi silahlanıblar. Azərbaycanlı yolçuları qarət edir, təhqir və hədələrindən qalmırlar. Erməni riyakarlığının bir əlaməti də ortaya çıxır – onlar güclünün qarşısında qorxaq və qul xislətində olurlar, zəifin, gücsüzün isə qənimidirlər.

“Quldurlar dağdan-daşdan seçilməmək üçün qaya rəngində geyiniblər”.

Yazıçı iti qələmiylə yenə gözümüzü açır, məkrli düşmənlərimiz çirkin əməllərinin arxasında gizlənib görünməz olur, cildlərini dəyişib, büqələmun kimi rəngdən rəngə düşürlər.

“Qaçaqların bu təhdidedici sözlərinə yolçuların anlamadığı şeylər də qarışırdı. Onların bəzisi azərbaycanca danışırdı”.

Mir Cəlal iki qısa cümlədə bu günkü dərdimizi də qələmə almışdır. Tarix boyu belə olmuşdur. Qaraçı ermənilər torpaqlarımıza göz dikmiş, adətlərimizə yiyələnmiş, musiqimizi, milli mətbəximizi oğurlamağa cəhd etmiş, dilimizi yaxşıca öyrənmişlər ki, bizə yaxın olub mürdar əməllərini daha rahat həyata keçirsinlər. Biz sülhsevər xalqıq, düşmənçilik etməyi bacarmırıq. Ermənilər bu sahədə millətimiz kimi kortəbii deyil, düşünülmüş hərəkət edirlər. Yazıçı real səhnələrlə sübut edir ki, onlar Azərbaycan dövlətinin qurulmasının böyük təhlükə olduğunu anlayaraq dövlət qulluğunda duran, əli silah tutan azərbaycanlılara qarşı daha amansız olurlar, çünki bir gün həmin silahların özlərinə qarşı çevriləcəyindən qorxurlar.

“...qarayanız qırmızıyanaqlı bir yaraqlı Qədirdən şübhələnmişdi. Üzünə baxanda az qala kişinin zəhri yarıldı.

– Nə karasan?

Qədir nə demək lazım gəldiyini bilmirdi. Kürkün altında gizlədiyi tufəngi xatırladı. İşin üstü açılacağını zənn etdi: “Qulluğa getdiyimi biləcək, tikə-tikə doğrayacaqlar...”

Xalqımız çar əsarətindən xilas olub, öz milli hökumətini qurmuşdu. Artıq çox adam anlayırdı ki, yeni yaranmış hökuməti əldə

saxlamaq üçün yollarını azmış harın erməniləri öz yerlərində oturtmaq lazımdır. Bəy bunu belə ifadə edirdi: “Daha nə istəyirlər? Hökumətimiz də Azərbaycan, islam əlində, Məhəmməd şəriəti ermənilərin bu gün-sabah külünü göyə sovuracaq”.

Azərbaycanın ürəyi qədim Gəncədə xilaskar türk ordusu, xalqımızın qeyrətli oğulları işğalçı ermənilərin bellərini qırmışlar. Ermənilərin ürəkləri çatlayır, intiqam hissi ilə yanıb-yaxılır, Gəncəylə bağlı nə varsa, yer üzündən silmək istəyirlər:

“Yaraqlı qocaya inandı, barmağını silkib, acıqlı-acıqlı tapşırdı:

-Ki gəncəli olmayıbsan, sağa dəymədim. Onların başını kəşəcəyəm. Ki pirsət düşsə!”

Bu kiçik səhnədə kinli düşmənlərimizin bizə qarşı barışmaz münasibəti bir daha nəzərimizə çatdırılır. Mir Cəlal uzaqgörənliklə bu gün erməni işğalında inləyən ata-baba torpaqlarımızın acı aqibətini çox inandırıcı vermişdir:

“Hər il bu zaman bu yolun ətləklərinə qədər çadırlar, obalar düşərmiş. Ara qarışandan bəri dağın da ləzzəti qaçmışdı. Gələn az idi. Dəyələrdə də həmişə çal-çap olurdu. Bu il hələ yay köçünə xeyli qalmışdı. Belə olsa da hökumət yaylaqların əldən getməsindənmi və ya ermənilərin hücumundanmi qorxmuş, burada tez-tələsik çadırlar qurmuş, dəftərxana gətirmişdi”.

Hər hansı şərh bədii əsəri publisistikaya çevirir. Əslində, yazıçı ustalığı elə bundan ibarətdir ki, içimizdən, yan-yörəməzdən ayrılmayan, elə yaşadığımız həyatın özü olan böyük həqiqətləri kiçik məqamlarda qabartsın.

Həqiqət udduğumuz havadır, getdiyimiz yol, danışdığımız söz, özümüzə belə gizlətdiyimiz sirlərdir. İyirminci əsrin əvvəllərində belə idi, iyirmi birinci əsrin əvvəlində artıq alı-güllü yaylaqlara gedən yollar bağlandı, dəyələrin yerləri cəllad əlləriylə çıxarılmış göz çuxurları kimi qaraldı, sarı dağçiçəkləri düşmən təpiklərinin altından qalxıb bir daha dikəlmədi. Qorxduğumuz hadisə başımıza gəldi, yurd yerlərimiz düşmənlərin əlinə keçdi. Başibəlalı insanlar çaşqın idilər, təhlükədən qurtulmaq üçün yaralı quş kimi çırpınır, nicat yolu tapmayaraq hər açıq qapıya üz tuturdular. Təəssüf ki, bu qapıların çoxu tələ idi, onların arxasında hansı xəyanətin, hansı faciənin gizlən-

diyinin fərqinə varmırdılar. Bunlar zahirdə *xaosun mexanizmi* kimi görünsələr də, əksər hallarda onları siyasi məqsədlər güdən nizamlı qüvvələr hazırlayıb işə salırdılar.

Mir Cəlalın “Bir gəncin manifesti” romanında görürük ki, artıq erməni sindromu ikiüzlü ingilis siyasəti qarışıqında, yoluxucu bolşevizm mərzəi şəkliyədir, suda boğulanlar kimi batıb-çıxsa da, arabir görünsə də, əslində, düşünülmüş şəkildə, uğurla həyata keçirilən mərkəli proqramdır.

Erməni Suren Mərdanın arxasınca kəndə gəlir, ağır vəziyyətdən istifadə edərək gənci bolşevizm toruna salır. Yetmiş il canbirqəlb olduğumuz, bir sırada çiyin-çiyinə kommunizm qurduğumuz erməni “dostlarımız” kimi son dərəcə səmimi, əsil sirdaş kimi görünür. Kim bilir, bəlkə Suren daşnak partiyasının təlim keçib məhvimizə hazırlayan üzvlərindən biri imiş?

Azərbaycanlı qadın Sona oğlu Mərdanla Surenin “qardaşlıq” kağızını az qala ürəyinin başında saxlayır. Məzlum Bahar isə quru kağız üçün canını verməyə hazırdır. Bu “qardaşlıq” məsum uşağı ölümün pəncəsindən ala bilmir, çünki riyakar, şovinist rus bolşevizmindən nicat, azadlıq gözləyən, mərkəli erməni qonşularını özünə dost, arxa bilən unutqan xalqın ilğım ümidlərinin real sonluğu belədir, yüz illərdir günahlarımız kimi qarşımıza çıxır, başımıza çırpılır, yenə ayılmır. Bu həqiqət Məşədi Müseyibin dili ilə belə çatdırılır:

“Kimdir Suren dayı? Suren dayı bizim qəhrəman əsgərlərimizin qılıncından qurtulmuş dağ erməniyi! Kim bilsin, havaxsa bolşevikliyə qoşulan bir dığa! Onu bilirsiniz ki, bu saat düşmənlərimiz əl altından işləyirlər? Yaqub özbaşına atılıb sənənin dustağını qaçırmır. Ona bu cəsarəti verən var. Bu zamanədə Suren dayı müsəlman kəndinə qonaq gəlməz! Onun məramı, mətləbi var. Onu göndərən var. O, vacib işə gəlir. Yəqini belədir...”

Mərdan haradan biləydi yüz il sonra, iyirminci əsrin axırlarında olaylar yenə təkrarlanacaq, bolşevik surenlərin törəmələri mərdanların özləri kimi rəhmdil, qonaqpərvər nəsil-kökü, nəvənəticələri ilə çörək kəsib, halal süfrələrinin başından qalxıb, dədə-

baba yurdlarını işğal edəcəklər? Mərdanlar xəbərsiz idilər, biz də təkrarlanan faciələrimizə göz yumurduq, bizdən ötüb yan keçəcəyini güman edirdik.

Sovet imperiyası dağılmışdır. Keçmiş SSRİ respublikaları firsətdən istifadə edib müstəqillik qazanmışlar. Ermənilərin köhnə işğalçı ssenariləri yeni iştahla, yeni variantlarda, yeni niyyətlərlə, qüvvələrlə işə düşmüşdür. Qarabağ, Zəngəzur əldən gedir.

***MİLLİ MƏNƏMLİK MİLLİ MƏNLIYI ÜSTƏLƏYİR.
ERMƏNİ XAOSU AŞKARIN ALT QATI, XƏYANƏT
ONUN TƏRKİBİDİR, SEL-SU GƏLƏNDƏ ÜZƏ ÇIXIR, YA DA
DƏRİNƏ BATIB GİZLƏNİR, ƏLVERİŞLİ MƏQAM
GÖZLƏYİR.***

***ERMƏNİ XAOSU- GİZLİNİN FÜRSƏT GÖZLƏYƏN
XAIN MAHIYYƏTİDİR, QABARMALAR ÇƏKİLƏNDƏ
AYSBERQLƏR KİMİ ÜZƏ ÇIXIB AŞKARLANACAQ, YERİ-
MİZƏ-YURDUMUZA SAHİB ÇIXACAQDIR.***

Mir Cəlalin xeyir və şərin əbədi mübarizəsi mövzusunda yazdığı əsərləri millətin taleyini yad əllərə tapşırırmamağa çağırır. Biz inanırıq ki, ədalət bərpa olunacaq, artıq öz müstəqilliyini qazanmış Azərbaycan xalqı tarixi sərhədlərini bərpa edəcəkdir. Güneyli, qüzeyli torpaqlarımız birləşəcək, bütöv Azərbaycan bərqərar olacaqdır.

Lakin bunlardan öncə qədim türk torpaqlarından erməni cəlladlarının mənfur izlərini silməliyik. Yıxılı dirəkləri qaldırmalı, uçulu divarları yenidən tikməliyik.

MÜNDƏRİCAT

İki gözündən, özündən öncə br tanrı var – Vətən! Ön söz əvəzi	3
Mir Cəlalin “Yolumuz hayadır” romanında milli şüur və həmrəylik problemi	8
Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” romanında humanizm fəlsəfəsi	29
Mir Cəlalin romanlarında erməni məsələsi	49

Mahirə Abdulla
(*Mahirə Gəncalı qızı Abdulla*)

Əbədiyyət. An.
(Məqalələr)

Tərtibatçı: Sədaqət Kərimova
Dizayner: Rəhilə Məmmədova

Çapa imzalanmışdır: 22.12.2008
Kağız formatı: 84x108 1/32
H/n həcmi: 3,75 ç.v.
Sifariş: 431
Sayı: 300

Kitab «ADİLOĞLU» nəşriyyatında nəşrə hazırlanmışdır.
Tel.: 498-68-25; 418-68-25; faks: 498-08-14;
Web: www.adiloglu.az;
E-mail: info@adiloglu.az

«İlay» MMC-nin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küç., 202.
Tel.: 433-00-43